

СОФІЯ РУСОВА.

МОЇ СПОМИНИ

1879—1915.

I.

Переїхавши до Києва ми найняли маленьку кімнатку на Стрілецькій вулиці і увійшли цілком кожний у свою працю: Ол. Ол. взявся за Ніжинський повіт, а я за підготовку до фельдшерства. В ті часи не було ще медичних курсів для жінок, а існувала звичайна військова фельдшерська школа, яка давала дуже мало знання. Але на звання фельдшера можна було тримати іспит при „Врачебній Управі“,—ото ж я й почала готувати той мінімум медичних наук, що його вимагав цей іспит. Завдяки знайомствам я мала доступ до лікарні на Рейтарській вул., якою керував проф. Афанасьєв та до анатомічного театру, де після того, як кінчалась праця студентів, я могла працювати над трупами і окремими анатомічними препаратами. Моторошно якось було під вечірній час самій працювати в високих залах анатомічного театру. Пам'ятаю одного вечора я увійшла в свою звичайну лабораторію і побачила на столі приготований для мене ще непорушений трупик маленької дитини. Невжеж це мені треба його різати? Не стало в мене для цього мужности,—я саме тоді чекала народження своєї дитини, і я малодушно втекла від маленького небіжчика, втекла назавжди з анатомічного театру. В половині лютого я витримала іспит при „Врачебній Управі“, а 19-го в мене народилася дочка Люба. Тяжко було жити з двома дітьми в такому тісному помешканні, а з того часу, як я мала фельдшерський диплом, мене знов почало тягнути на хутір, щоб там прикладати до життя свої знання. З першими весняними днями я забрала дітей і повернулася на хутір. Я привезла з собою чималу аптеку і почала лікарювати,—ходила по ближчих селах, по сусідніх хатах, а з далеких сел приїздили до мене. Стали звати мене шептухою, і я раділа, що могу реально допомагати народові.

Політична праця на той час була майже неможлива, бо уряд всякій назіві культурній праці ставив найбільші перешкоди, так що молоді партії всі перейшли до терору. Його розпочала Віра Засулич, стріливши в січні 1878 р. в петербурзького градоначальника, щоб заступитись за права студентів, яких почали в той час суворо переслідувати. В університетах був скрізь неспокій, і наша українська праця майже цілком заховалася або в інтимні гуртки, або в Галичину. Саме ім'я Драгоманова боялися голосно вимовляти, бо воно було звязане з політичним напрямком діяльності, а т. зв. Стара Громада від якого будь політичного напрямку зреклася і виявляла свою діяльність лише в словарі та пізніше в виданні справді дуже цінного журналу „Кіевская Старина“, та й то цей журнал деякі Українці передплачували на чуже ім'я. А молодь українська вся побраталася з російськими партіями.

Але на тлі культурного розвитку народжувалася нова українська сила—український театр. Маленька купка справжніх великих артистів—Марія Заньковецька, Микола Садовський та Марко Кропивницький розпочали свої вистави, спочатку як аматори,—але промінням свого таланту

відразу осяяли сцену київського театру: це був наче перший дзвін, що в темряві придушеної національної свідомості кликав до пробудження.

Під цей час Ол. Ол. закінчив опис Ніжинського повіту та друк цієї праці, і ми залишилися без жадного заробітку. Але Стара Громада не дала Ол. Ол. загинути, познайомила його з графінею Уваровою, що тоді після смерті свого чоловіка, відомого археолога, перебувала в Києві і шукала кому доручити розпочаті її чоловіком археологічні дослідження на Кавказі. Ол. Ол., рекомендований Антоновичем, отримав командировку на Кавказ. Улаштувавши нас у Києві в невеличких двох кімнатках на Тимофіївській ул., він поїхав на новий для нього „отхожий“ промисел, що дуже захопив його науковим інтересом. Я ж заробляла на своїх діток, цілий день бігаючи по лекціях,—аж в кадетському корпусі мала лекції музики. Але вечорі цілком віддавала політичній справі. Майже що-дня збиралися народовольці, обмірковували плани повстань. Десь на той час революціонер Стефанович зробив спробу підняти повстання серед селян чигиринського повіту. Ми збирали гроші для політичних в'язнів, що сиділи в тюрмі, мали з ними побачення і чекали вибуху 1-го березня, як сигналу до загального повстання. Напередодні вночі всі зібралися у мене й вираховували наші шанси. На Печерську мали бути готові до вибуху і серед війська і в Арсеналі. У Старому місті ув'язнені мали бути визволені і так само в'язні головної тюрми. Ми розійшлися пізно, схвилювані, але з радісною надією на визволення. Дивно нам було на другий день прокинутися і бачити спокій на всіх вулицях. Тільки де-не-де купки людей читали гуртом страшну відомість про смерть Олександра II, але поліцаї зараз же їх розганяли.

Ліберальні кола виявили тоді надзвичайне обурення проти революціонерів. Олександр II одразу в їх промовах виріс на якогось мученика. Всі запевняли, що він уже готовий був підписати проєкт конституції, а що акт 1-го березня нищив усяку надію на її оголошення. На цьому ґрунті повстало чимало родинних навіть сварок і суперечок. Мій брат—Ліндфорс, з якими ми були в такій дружбі, цілком зі мною посварився, і ми перестали бувати один у одного, хоч він тоді й жив у Києві. А в мене аж клекотіло в кімнаті. Повернувся Ланганс з своєю жінкою. Під чужими йменнями вони часово в мене переховувалися. Річ була вже не в політичних виступах, а в тім, щоб ратувати людей, мало що не збожеволілих з розпачу невдачі, зі страху за своє життя. Чимало дивних осіб перебувало в мене з ріжними конспіративними рекомендаціями. Деяких арештовували на вулиці, і довго потім не можна було дізнатися про їх долю, розшукати їх. Скоро і Ланганса арештовано, теж на вулиці, недалеко від мого помешкання. Йому так хотілося жити, так лякала його неминуча кара, що він прислав до мене якусь таємничу особу з проханням прислати йому пилки та інші знаряддя для утечі. Але ні його, ні його жінку не покарано на смерть. Їх притягнуто до процесу, і засуджено тільки на каторгу, де Ланганс і помер.

Підчас цих подій повернувся з Кавказу Ол. Ол. і просто впав у розпач од моєї необережності. Повернувшись до Києва він став редактором часопису „Труд“, який Українці мріяли зробити своїм органом. Офіційним видавцем був Корчак-Новицький, і багато виходило з ним у Ол. Ол. суперечок. Що тільки трошки дозволить собі Ол. Ол. висловити в часописі свої ліберальні думки,—видавець за голову хапається: „Ви мені газету губите! генерал-губернатор вже кілька разів викликав мене, кричав на мене за українофільство ваше!“

Викликав генерал-губернатор і Ол. Ол. і на його кричав, і тупав ногами за лібералізм, за українство. Становище Ол. Ол. було страшне: Українці, молодь вимагали рішучих статей, критики адміністративного

Софія Федорівна Гусова
(Останній портрет).

безладдя, а цензура, адміністрація забороняла всяке хоч трохи вільне слово. Були з цього приводу і між нами суперечки, бо мені здавалася занадто образливою для Ол. Ол. його роля ліберально-замирюючого редактора, що свідомо заплющує очі на всі знущання уряду і з Українців і з революціонерів. Але Ол. Ол. був іншої думки. Він гадав, що вже раз у руках Українців опинилась газета, то треба користатися з того, щоб хоча де-коли сказати „слово правди“; але сам він натерпівся таки з своїм редакторством. Та сперечатися нам прийшлося не довго, бо скоро на наше нове помешкання коло костьола прийшли жандарі, зробили трус, нічого компромітуючого не знайшли, хоч у мене тоді й сховаана була між стелею і горіщем розібрана друкарська машина і шрифт „Народної Воли“, але й без конкретних обвинувачень мене все таки арештували.

Тяжкі це хвилини, коли ворожа сила забирає мати і дружину від рідного огнища. Синові моему було тоді три роки, дочці—півтора, вони не розуміли тої трагедії, що була в серці мого чоловіка й моему. Але той жах, що світився в очах мого сина й був тою першою іскрою, що зробила його на все життя палким революціонером. Була тепла рання осінь, всі вийшли разом зі мною з хати; коло дверей стояло два звозици-фаєтони: в один мала сісти я з жандарським офіцером, в другий—два прості жандарі з пакунками моїх паперів і листів. На обличчі офіцера грала усмішка самовдоволення, він захопив цінну здобич: в ті часи звикли ставитись до революціонерів, як до „невихованої молоді“, що „з голоду“ та „темноти“ лізе в революцію, а тут жінка з інтелігентного громадянства, досить популярна через свого чоловіка в Києві.

Тоді в Києві панував жандарський полковник Новицький, що навдив паніку на все громадянство, бо не було ані впину, ані меж його сваволі. На підставі своїх майже цілком необґрунтованих підозрінн він дозволяв собі арештовувати кого тільки хотів. Він завше казав, що не такі йому страшні революціонери, як оті „ліберали-фарисеї“. Мені він у вічі казав, що я „гірша за всяку терористку, бо вмю приваблювати до революції широке громадянство“. Він не дозволив мені шити в тюрмі, бо „хіба ж Вам можна довірити голку?“ Приїхали ми до тюрми—на Лук'янівці—тоді та місцевість була ще цілком незабудована і навкруги жовтого величезного будинку розлягалась широка пуста, а далі поля. З горішніх вікон видно було далечинь—волю-долю, а там, всередині були замуровані люди: хто жертви невдалого соціального ладу, а хто—свого чистого гарного ентузіазму. В ті часи ще був такий звичай, що кожного арештанта вдягали в тюрмний одяг—груба сорочка, для жінок спідниця з грубого сукна і класичний халат, а на ноги пантофлі. За все своє життя я не звертала уваги на свій одяг, але не забути мені цю хвилину переодягання: яку образу, приниження моєї людської гідности пережила я в той момент, і як я раділа, що побачення відбувалися за ґратами, що я там сиділа в якійсь наче шафці, такій темній, що чоловік мій, мої рідні не могли бачити мого вбрання.

Перші дні арешту завше дуже тяжкі, і не те мене гнітило, що їжа смердюча, що я сама в камері, що не давали мені ані книжок, ані праці, що цілу ніч підглядає за мною сторож,—але по цілих ночах я плакала за дітьми. В тюрмі було багато знайомої мені молоді, але ніхто не озивався, боялися мене скомпромітувати своїм знайомством. Тюрма була збудована чотирикутником, вікна політичних виходили в внутрішній двір, вони були на такій висоті, що приставивши табуретку, можна було легко влізти на вікно. Бувало, як тільки пройде вечірня перевірка, і цілу тюрму обляже темна нічна тиша, політичні вже на вікнах і лунає по-за мури українська пісня, виливається в її мелодії вся туга, журба молодої душі,

весь розпач в'язня, його змагання до щастя волі. Заборона співати була найтяжчою дисциплінарною карою тюремного начальства. Побачення з рідними давалося раз на тиждень—10 хвилин через подвійні ґрати. Я знала, які тяжкі були для мого чоловіка такі побачення, але раділа їм, як єдиному променю, розпитувала про дітей, про все, що було таке дороге і таке недосяжне. Я знала, що за мене стараються навіть такі люди, що я їх не знала і що їх імена не можна вимовляти при тих свідках, що завжди прислухаються до кожного слова на побаченнях. Скоро прийшов до мене і мій брат,—забуті були наші суперечки, і він прийшов мене потішити, що скоро він візьме мене на поруки, і я повернусь до діток.

Тимчасом мене кілька разів возили в Липки в жандарське управління на допит, але нічого від мене ніколи не могли дізнатися: ми тоді всі в одно казали, що не належимо ні до якої партії, нікого не знаємо і не визнаємо себе ні в чому винними. Коли я вимагала, щоб мене відпустили до моїх дітей, у жандарів вистачало жорстокости казати мені: „Не видать вам ваших детей, пока вы не расскажете все, что знает“. Сумно було знов сідати в фіякр з синьомундирником, знов вертатися за ґрати і знати, як дома журяться, турбуються за мене, й мимоволі виникало питання, чи мала я право захоплюватися політичною діяльністю, коли вона неминуче мала привести до руйни родинного спокою? І життя моє постійно калічилося суперечкою між цими двома обов'язками: родина, діти, чоловік—всіх їх я так кохала, а з другого боку—громада, рідний край. Нікому з жінок не бажаю такого роздвоєння, бо з цього виходить і погана праця і страшена драма в серці!

Одного тихого осіннього вечора, коли ми тільки-що повилазили на вікна, з протилежних камер (чоловічих) мене хтось покликвав моїм родинним іменням: Нона, як ваше здоров'я?—Боже, я пізнала голос Жебуньова.—Лео, одгукнулась я,—яким чином Ви тут опинились?—А так,—штучно весело відповів він,—прийшли вчора та й забрали.—Хотілось крикнути: а де ж ота ваша обережність та конспіративність, що на неї, ви думали, я не здатна? Але страх за слабе здоров'я Леоніда так охопив мене, що я й привітати не могла його.—Не турбуйтеся, Нона,—казав він мені з вікна,—нічого страшного нема, а краще послухайте, що я вам скажу.—І він почав розказувати мені про моїх дітей, про те, як за мене стараються, та що я скоро повернусь додому.—Чи ж я могла тоді подумати, що цей ширий друг взяв на себе частину моїх компромітуючих мене паперів! З прибуттям Леоніда наші вечірні розмови стали значно живіші, він якось умів добувати часогиси, що заборонено було в'язням, умів дізнаватися про всякі новини. До нього ходила на побачення, назвавшись його нареченою, гарненька панночка Туся Олтаржевська, що справді була закохана в Леоніда і належачи до вищих кол киявського громадянства, могла приносити йому цікаві новинки. Пам'ятаю один вечір—вже запалили лампи, а Леонід каже: слухайте, Нона, буду Вам читати новісіньку книжку „Русской Мысли“ (тоді це був улюблений місячник поступової інтелігенції). Всі повилазили на вікна, і любий, музикальний голос Жебуньова так ясно долітав до нас через мовчазний кам'яний двір. Але ця розвага не сподобалась нашому начальству і нам заборонили так що-вечора розмовляти.

Наближалася зима, тюрма переповнювалася, вже не вистачало камер для одиночних політичних, і я з одною сусідкою попрохали, щоб нас посадили разом в одну камеру. Стало наче тепліше, легше жити. Товаришкою моєю була цілком незнайома мені раніш Вятчанка Воробйова Павла, з партії народників. Приїхала вона до Києва вчитись, брала участь в якійсь студенській демонстрації і тепер сиділа в тюрмі коло

мене. Позналились ми, коли виходили одночасно з своїх камер (з великої ласки нашої сторожихи) до крану вмиватися ранком. Павла Воробйова мала виразний тип заволзьких іногородців: висока, огрядна, з темним гладко зачесаним волоссям, чорними очима трохи косо поставленими, спокійна, весела, працьовита, вона в моїй камері багато оповідала мені про свій далекий край. При ній мені не сором було плакати.

Так пройшло три місяці нудного життя в тюрмі. Один хлопець з нудьги вишив своїй нареченій цілу українську сорочку, другий збожеволів. Настрій в'язнів ставав нервовий, все частіш повставали суперечки з начальством то з приводу їжі, то з приводу побачень, які дозволялись і не дозволялись цілком свавільно. В'язні вимагали також скоршого переведення слідства. Аж ось одного ранку викликали мене до канцелярії і, о радість!—в прийомній стояв мій брат з чималим пакунком.—„Ну, Нона, одягайся, ти вільна! вдалося таки мені витягти тебе“. Я сама собі не вірила—я вільна, я вийду з цих мурів, я побачу діток! В одну хвилину скидаю в своїй камері поганий одяг, переодягаюсь, збираюсь, але... щось мені стає поперек мого щастя. Павла, голубонька моя, вона сама залишається в цих мурах, а там, по той бік двора всі дорогі товариші. Чи не зрада це покинути тут їх самих? Я кричу їм: прощайте, я йду на волю, дай боже і вам усім того самого скорше діждати! Як у сні вихожу я з двора, махаю рукою всім, хто виглядає з вікон і воратар, брязкаючи ключами грізно мені каже: „Ну, ну, не балуй, барынька, видно назад в свою камеру хочеш“.—Але я вже його не боюсь, я по той бік мура, коло мене мій брат, він удає з себе суворого, що гудить мене за всі мої революційні вигадки, але я знаю, що він щасливий теж за мене. Аж десять тисяч взяли з нього жандарі, як застава за те, щоб я жила в нього на поруках, поки триватиме слідство. Ми сідаємо в сані, їдемо Старою Житомирською. мене охоплює божевільна веселість, я радію снігові, радію собаці, що накидається на наші сані, і зовсім не коректно цілую свого Сашу на вулиці серед білого дня.—„От так революціонерка, тишиться, наче гімназистка!“—сміється мій брат, і ось ми вже на Андрієвському спуску в його помешканні, де по сходах біжать нам назустріч мої любі небоги Оля й Зіна. Правду казав мені колись Короленко: „Життя наше, завдяки піклуванням мудрого начальства, повне негативних радощів. От не були б Ви арештовані, не зазнали б радощів визволення“. Але повного щастя в житті не буває ніколи: моїх дітей, мого чоловіка не було в Києві. Ол. Ол. одержав посаду статистика в херсонському земстві і працював в Одесі, він забрав з собою і дітей, і з ними поїхала туди його мати.—„Ти маєш право теж поїхати в Одесу, але будучи під слідством, мусиш там являтися до поліції. Проте їдь як-найскорше,—додав мій брат,—одно те, що Ол. Ол. замучився, чекаючи твого визволення, а друге—ти тут почнеш туди сюди бігати і знов попадешся“. Мене не треба було підганяти і хоч жіночий елемент родини дуже вмовляв хоч два дні спочити вдома від тюрми, я на другий день вже поїхала до Одеси.

II.

В Одесі я застала Ол. Ол. в повному захопленні статистикою. В Одеській повіті було стільки свого нового, індивідуально характеристичного і в мішаному складі населення, і в природніх умовах, що зовсім нічого не мав він спільного з повітами Чернігівщини. Для опису його заклався вже цілий гурток статистиків, що так само, як і в Чернігові, провадив працю колегіяльно, і статистики часто збирались у нас в наших маленьких двох кімнатках. З цих статистиків я найближче якось одразу зійшлася з Ол. Ол. Бравнером. Молодий, енергійний він

що-йно скінчив одеський університет, був завзятим орнітологом, любив природу. Приходив майже щодня до Ол. Ол., завше делікатно напарфумований з цукерками для моєї маленької Люби, яку він дуже любив. Перебалакавши з Ол. Ол., якого він щиро поважав, про різні статистичні справи, він переходив до нас в другу кімнату, де його зараз же оточували діти і тут починалися між нами вже інші розмови, про які небудь літературні або наукові новинки то що. Скільки книжок він мені попереносив з своєї багатой бібліотеки, з якою радісною усмішкою приносив мені нові праці з поля зоології, якою я тоді захоплювалася, щоб навчати моїх дітей розуміти природу. Протекція Бравнера допомогла мені дістати дозвіл студіювати зоологію в лабораторії відомого професора Ковалевського. Ол. Ол. теж полюбив свого молодого помічника за його широку освіту і ясний розум.

В Одесі Ол. Ол. звичайно був членом одеської Громади, що прийняла його з великою радістю, і дуже ласкаво привітала й мене, але не маючи змоги і бажання лишати дітей, я рідко була на зборах. Проте всі видатні особи цієї південної філії нашої Старої Громади були мені добре знайомі—гарячий і палкий Смоленський, промовець, яких мало було тоді серед Українців; він був учителем в юнкерській школі і своїм впливом українзував чимало своїх учнів. Спокійний і працьовитий Комаров і милий добрий гуморист Климович з чорним волоссям і з бородою, зимою в білому башлику на голові, що надавало йому вигляд якогось Турка, з блискучими білими зубами. Була ще молодша частина Громади: Погибка та інші, що тоді саме повернулись із Бесарабії, де знищували філоксеру. Тоді Олексій Андрієвський з їх допомогою організував „Словянське Товариство“, під прапором якого видавались дуже гарні популярні книжечки, хоч переважно й російською мовою, але про Україну, а деякі то й українською мовою. Це Товариство організувало народні читання з лихтарем, і тут теж потроху проводилось дещо українське, а улюбленим лектором був талановитий історик Смоленський. Правда, українських виступів робилося небагато, але й без них приходилося терпіти від адміністрації, і на Смоленського дивилася вона, як на лідера „сепаратистів“ і часто загрожували йому, що скинуть з посади, а в нього була сім'я! Приходилося тоді задовольнитися мікроскопічними придбаннями для нашої справи. Що мені відразу кинулося в вічі в Одесі, це що там не було такої ворожнечі між українською Громадою і російськими революціонерами, яка, не виявляючись відкрито, існувала в Києві. Але в той час революційні кола в Одесі майже і дихати не сміли під жорстокою рукою генерала-губернатора фон-Роопа. Це всі були під вражінням страшної кари: повішення Осінського, Лизогуба та инш.

Серед регістраторів Ол. Ол. знайшовся один молоденький революціонер Єврей, Самуїл Фельдман. Він був такий худий, наче прозорий. Багато оповідав він мені про своє злиденне тяжке дитинство, як його вчили з чотирьох років у талмуд-торі, як його в школі переслідувано за його занадто виразний єврейський тип. Бідний Фельдман! Я ніколи ще не зустрічала такої нещасливої людини. Ішла весна, ми з дітьми багато гуляли по красивій Одесі і яось завше Фельдман був із нами, ніс Любу, коли вона не хотіла йти пішки, доставав мені заборонені часописи. Ніхто ніколи не виявляв мені такої абсолютної відданости, як цей Фельдман і я ніколи не розуміла чим я її заслужила. Мабуть трохи ласки, яку він знаходив у нашій родині, морально підтримувало цього самітнього хлопчика з типово-єврейською філософською й психологічною індивідуальністю. Відданий революційному рухові він, звісно, не міг в ньому грати видатної ролі, але сумлінно виконував усе, що-б йому не доручали головарі. Скоро його заслали в Вологодську губерню, де ця

виснажена дитина не витримала суворого підсоння і померла так само самотньою, як і жила. В революційних колах завше будуть такі віддані непомітні робітники, що не хочуть ані слави, ані жадної собі користи, а все життя віддають ідеї. З них знущаються жандарі, поліція, ними нехтують прокурори або змагаються купити їх на шпигунські послуги; але вони все терплять і тихо, непомітно вмирають десь на засланні, на каторзі, в тюрмі.

Наближалася весна. Одеса пишалася над морем своїми прекрасними околицями, Великим та Малим Фонтаном. Ми з дітьми часто їздили маленьким потягом до моря, сиділи на камінні, дивилися, як хвилі набігали на беріг до самих наших ніг і обливали його блискучою прозорою піною, як на обрії біліли вітрила рибальських човнів та куріли пароплави. Тоді Фонтани ще мало були забудовані, і тут можна було з дітьми самим, без людей любитися морем. Але не довго довелось мені отак любо жити серед милого оточення, серед наукової праці: одної ночі несподівано насунули до нас сині мундири, почали переводити трус, а в мене завше бувало що-небудь нецензурне на ті часи; тоді теж, пам'ятаю, саме один примірник „Громади“ Драгоманова, але я непомітно схопила всі „компромітуючі“ папери і, накинувши на них пелюшки, обгорнула ними сплячу мою доню, вихопила її з ліжка і сміливо звернулась до жандарів: „Може ще колись маєте оглядати, то прошу!“ Сині мундири відвернулись, прокурор, який завше теж бував при трусах, відкликав їх до інших „меблів“, і я вільно поклала ще сплячу мою Любу разом з виданнями Драгоманова. Боже, як обережно я її клала, щоб папери не зашелестіли, як щільно вкрила її, щоб, бува, ніжками не порозкидала пелюшок. Але мої хитрощі не вратували мене: в боковій кешені мого вбрання завше лежав у мене маленький збірничок заборонених віршів Шевченка, львівське видання,—його забрали назавше. А потім виголосили, що з наказу кївського жандарського управління мають мене арештувати і везти до Кїва, ддя чого—невідомо.

Я побачила, як потемніло обличчя мого чоловіка, а діти — вони спали, прокинуться ранком, а мами нема!

Недовгі збори, одна переміна білизни, фотографії дорогих істот, останній обережний поцілунок дітям, стримане прощання з дружиною, і я пішла, а чоловік мій залишився сам у переритій кімнаті, сам з своїми статистичними таблицями і двома осиротілими дітьми.

Не забути мені цю ніч в одеській тюрмі: ясна місячна ніч, коли мене везли, а після того зразу опинилася в темній камері. Вікно недосяжно високо, вуське, не видно ні неба, ні зірок — єдиних порадиць, єдиної втіхи в'язнів. В камері так смерділо, що в мене аж голова морочилася. Без сна проходила я цілу ніч в паскудній камері — тихо було, наче в могилі. Ранком принесли мені булку, просту одеську, пшенишну, і чаю (панська порція в тюрмі), а слідом за цим ті самі жандарі, що мене арештували, прийшли і повели мене пішки на двірць, бо тюрма була дуже близько від цього поганенького старого двірця.

Їхали в звичайному вагоні без ґрат, але ізольовані від інших пасажирів. Жандарі ставилися до мене добре, і мені пощастило через вікно попросити когось із знайомих передати моему братові, що мене знову арештовано і везуть до Кїва. Приїхали ми пізно ввечері, на двірці мене зараз оточили жандарі, „частный пристав“, вивели мене окремим заднім ходом на вулицю, ті самі два жандарі сіли зі мною в найманий фаєтон, і ми поїхали до тюрми, а з обох боків фаєтона їхали кінні жандарі — було дуже пишно і смішно. А місяць залявав срібним промінням і тополі Бібіковського бульвару, і порожній вночі Єврейський базар і довгу Жигомирську вулицю.

Ось і знайома тюрма, наша Бастилія, мурів зовсім білі од місячного сйва і ще виразніше чорніють на них ґрати в відчинених темних вікнах. Спить тюрма — „що кого втомило“. В сусідньому болоті завзято кумкають жаби. Напівсонний начальник тюрми суворо приймає нову „політичну“ — ох, як вони вже йому осточортіли, ці політичні в'язні зі своїми особливими вимогами, скаргами... Записують мене, і ось я знову за мурами, повна власність цих чужих, ворожих мені людей, одрізана, мов прірвою од усіх, хто мені дорожчі за життя. На другий день мене вітають з чоловічих вікон, переказують новини: Жебуньова вже немає, по-везли до Мінусинська. Олтаржевська аж плакала, благала, щоб він дозволив їй їхати слідом за ним, — ні, одмовив їй і заборонив, сам поніс свій хрест, а наречену просив лише доглядати його стареньку матір та листуватися з ним. Бичков молодший, Олександр (їх двоє братів сиділо в тюрмі) втік з тюрми: підчас проходки в одну мить вліз на мур і перескочив. Якось пощастило десь переховатися, ще досі не піймали. Але через його втечу в тюрмі почалися „строгости“, заборонено співати, балакати.

Мені перший час не дозволяли ані вишивати, ані книжок не давали. Ходиш, було, ходиш по камері, одна думка догоняє другу, а над усіма стоїть питання, чи скоро я повернусь до своїх, що „вони“ зо мною зроблять? Одна потіха — гризу смашні полтавські коржики, що передала мені без краю добра пані Вовк-Карачевська. Приходили на побачення мої рідні, приносили листи від Ол. Ол., перекреслені жовтими смугами (жандарський перегляд). Ще три місяці продержали мене в київській тюрмі і нарешті завдяки старанням мого любого брата, випустили мене „под гласный надзор“.

Тимчасом наші статистики виїхали з Одеси на опис Єлисаветградського повіту, і всі розквартирувалися в самому таки Єлисаветі. Це було тоді одно з найкультурніших міст на Херсонщині, там була гарна реальна школа, кавалерійська юнкерська школа, там жив наш відомий артільщик Микола Левицький, що один з перших зрозумів значення кооперативного принципу і з захопленням та з великим успіхом засновував різні виробничі артїлі. Як з кожного новатора, з нього сміялися, висміювали його палкі промови, але життя показало всю правду його піонерства. Жив у Єлисаветі ще один видатний Українець, демократ чистої води, євангельської моралі у відносинах з людьми, доктор Михалевич. Довго його українська діяльність ховалася за його великою обертністю; місцева поліція дуже шанувала його і як людину, і як найкращого лікаря в місті, і дивилася крізь пальці на його українські симпатії, на близькі стосунки з селянами околиць сел. Але з'явився новий жандарський полковник, і Михалевича арештовано. Ціле місто було страшенно цим схвилюване, баби з сел приносили в тюрму своєму лікареві молоко, садовину то що і плакали на тюремному дворі, що немає тепер кому лікувати їхніх дітей. Така популярність дуже не подобалася начальству і лікаря скоро заслали на Сибір. Ми саме ще застали в Єлисаветі цей схвилюваний настрій.

Оселилися ми в хаті старого Тобілевича, батька славетних артистів. Хата стояла на кінці міста за цвинтарем в густому повному всяких овочів садку. Дід жив з старшим сином Іваном і його дітьми — дівчинкою Галочкою та двома хлопцями. Іван Тобілевич служив секретарем у місцевій поліції, але не мав нічого спільного з тим звичайним типом поліційного урядовця, до якого ми звикли. Веселої вдачі, цікавився всякими культурними справами, любив музику, з захопленням говорив про театр та про своїх братів-артистів. Його хата була осередком культурного життя міста. Ми відразу якимось сприятелювалися з цим талановитим,

високо натхненним „секретарем елисаветградської поліції“. Жінка його на той час десь лікувалася від туберкульозу. Дід Тобілевич полюбив дуже мою Любу, а я їхню Галю, й усім дітям було дуже добре в цьому затишному куточку, трохи віддаленому від міста.

Тут ми познайомилися з одною цікавою особою: Євреєм Гордіним, відомим на Херсонщині пропагатором нової віри — сполучення християнства з іудейством. Він поширював серед Євреїв ту думку, що їм треба стати ближче до землі, не обмежуватися самим торгом та ремісництвом, а також вчитися обробляти землю, і для прикладу він сам заарендував шматок землі, жив у хатині з цілою своєю дуже численною родиною і обробляв власними руками ту землю. Мене вразила його гарна постань, шляхетне обличчя з блискучими натхненними очима. Від часу до часу він промовляв у міській синагозі, закликав Євреїв зрестись усякої експлоатації, перейнятися християнським братерством і взятися за плуг замість терезів. Він так гарно промовляв, так щиро проводив свої думки в своєму власному житті, був таким правдивим „апостолом нової віри“, що я стала одною з його найщиріших послідовниць. Скоро він запросив мене взяти участь у концерті на користь його гуртка. Я мала грати на фортеп'яні і акомпанувати моему чоловікові. Великі плакати з моїм прізвищем скоро були розклеєні всюди в місті, вже зробили одну репетицію, але в самому концерті не довелося нам узяти участь. За день до концерту, перед обідом прибігає додому дуже схвилюваний Іван Тобілевич: „Ой лихо, — каже моему чоловікові, — Соф. Фед. поліція шукає, а коли я сказав, що ви у мене живете, на мене накинулись, як це я не дав знати ані в поліцію ані до жандарського управління, що така політична „піднадзорна“ живе в Єлисаветі.“

— От, бачите, каже Ол. Ол., хіба-ж я Вам не казав, що моя жінка піднадзорна, і треба про її перебування в місті повідомляти начальство, а ви тоді ще сміялись та казали: „я сам начальство“.

— „Авжеж начальство, я ж секретар поліції, коли я знаю хто в мене живе, то чого ж більше, аджеж не втече від мене Соф. Фед.“

Зараз після цієї розмови прийшов „околодочний“ і дав мені прочитати наказ жандарського полковника, який вимагав, щоб я за 24 години виїхала з Єлисавету, бо „це місто на положенні особливої охорони, і в ньому не можуть жити політичні, що знаходяться під гласним поліційним надзором“. Ніякі прохання продовжити мені термін виїзду, бо ж я з дітьми не можу так скоро зібратись, не мали жадного успіху і на другий день я мала все таки виїхати, але куди? — ціла Херсонщина була на „особливому положенні“, найближче місто ще не взяте в цю залізну сіть, був Катеринослав, ми й вказали його упертому поліцаєві, і він мав мені виправити особливий папір: „проходное свидетельство“, з яким я могла б виїхати.

Засумували ми з Ол. Ол., це вигнання пророкувало нам довгу розлуку, бо Ол. Ол. мав описувати Херсонщину, куди мені не було доступу, хоч одеська поліція все ж таки дозволяла мені жити в Одесі, не дивлячись на своє ще серйозніше становище „військової охорони“. Але в ті часи для політичних вигнанців не було загальних законів, вони не мали жадних прав, і доля їх залежала від сваволі кожного жандарського полковника або станового. І я мусіла знов покинути родину і невідомо для чого їхати в незнайоме мені місто Катеринослав. А як же ж діти? Їм так було добре у діда Карпа! Ол. Ол. умовив мене таки спочатку їхати самій без дітей, найняти там помешкання, а тоді вже він привезе до мене моїх любих сина й дочку. Здавалося, розлучаємось тільки на якийсь тиждень, а сталося не так!

Приїхала я в чуже місто, мала рекомендації до декого з молоді,

оселилася в чудовій хаті біля Потьомкінського парку і зараз же написала Ол. Ол., щоб привозив до мене дітей, а поки йшло те листування я опинилась в дуже приємному осередку, молодь прийняла мене як свою, ми гуляли в цьому прекрасному парку понад Дніпром, таким широким, могутнім, багато співали. Я сподівалась з дня на день дітей. Щоб мене розважити, наша компанія вигадала далеку гулянку по-над Дніпром, і Енгель, один з найкращих товаришів нашого гуртка, мав зайти за мною ранком. Отож я й устала того дня раненько, весело зварила собі каву і чекала симпатичного хлопця. Хожу по хаті і задивляюсь на чудовий краєвид. Ось хтось іде по сходах, хтось стукає в двері, біжу відчинити,— аж коли замість красуня Енгеля переді мною група синьомундирників. Я так була здивована (хоч і можна було вже звикнути до цього!), бо ж ніяких політичних ані злочинств, ані навіть змагань до того у мене тоді не було; цілий тиждень я хвилювалась за дітей, або справді спочивала душею серед чудової природи і таких милих людей. Зробили дуже поверховий трус і наказали готуватися до тюрми.

— Але яке ж ви маєте право мене арештувати, коли ви ні в чому не можете мене обвинувачувати, покажіть мені той наказ, що ви маєте про мій арешт,— кажу я до молодого офіцера, що робив трус, а сама з розпачем думаю: от зараз прийде Енгель, і його теж через мене арештують.

— Ми маємо наказ з Києва, щоб Вас арештувати, але ми сами не знаємо в чім Вас обвинувачують,— галантно відповідає мені офіцер, і я рішаю як-найскорше збиратися, вийти з хати, щоб Енгель не поспів „влопатися в историю“, як тоді казали по російськи.

В ті часи Катеринослав ще далеко не мав такого вигляду великого промислового міста, як тепер; міст через Дніпро, один з найбільших дніпрянських мостів, тоді ще тільки будувався. Кам'янка ще тільки розпочинала свою заводську діяльність. Потьомкінський бульвар був тоді головною вулицею, але порох на ньому завжди стояв курявою. В тюрмі були камери лише для чоловіків, і начальство ніяк не знало куди ж йому посадити таку значну злочинницю. Залишили мене на один день поки-що в камері чоловічого помешкання, а на другий день сказали, що переводять мене в жіноче. „Там вам буде спокійніше“,—напів насмішкувато казав мені начальник тюрми. І ось пішки перейшли ми якийсь пустир і опинились перед жіночою тюрмою—звичайний брудний одноповерховий будинок, довгий, з ґратами на низьких вікнах. Мені дали спочатку досить чисту кімнату з вікнами без ґрат і на вулицю,—якусь широку, за-порошену вулицю на краю міста. Перша ніч була жахлива: в Катеринославі саме вибухли погроми, здалека до мене доходив страшний галас п'яної юрби, стогін збожеволілих людей, а під моїм вікном мірно, без перерви відбивались кроки вартового і так близько, що неможливо було спати, та й думки не давали спокою: де Ол. Ол., чи він уже привіз дітей, як мусів тяжко вразити його цей цілком несподіваний, незрозумілий для мене арешт!

На другий ранок я підійшла до відчиненого вікна і побачила молодого офіцера, що належав до нашого гуртка, він зміняв варту коло тюрми і, побачивши мене коло вікна, зразу крикнув вартовому, молодому москалю: „Ходи вольно“, і коли вартовий повернувся до нього спиною, поклав мені на вікно записку і швидко пішов у протилежний бік. Я вхопила дорогий папірець—записка від Енгеля: він писав, що приїхав Ол. Ол. з дітьми, щоб я не турбувалась, усі здорові (це езопівською мовою того часу означало, що ніхто не арештований), що мій арешт не може бути на довго і що всі мене вітають. Лише той, хто пройшов тернистим шляхом неволі, зрозуміє мою радість, той піднесений настрій, що його мені дала ця записка; наче хата побільшала, ясніша стала.

А перед вечером тою самою запорошеною улицею пройшов коло моїх вікон Енгель з одною панночкою. На другий день рано на мойому вікні знову була записка, але це була остання. Мабуть помітили, і мене перевели в другу кімнату вікнами в двір, але без ґрат.

Начальниця жіночого відділу була противна фарисейка з хитрючими очами і солодким голосочком. Як вона кричала і грубо поводитися зате з тим кримінальним жіноцтвом, що сиділо в других 2–3-х кімнатах! Двір був малесенький, і туди мене випускали на проходку, але з нього нічого не було видно. Тільки раз на день одчинялись ворота, і два арештанти в супроводі тюремного вартового приносили хліб та інший провіант і різні папери й накази. Кілька разів разом з провіантом арештантам удавалось мені передати записки від Енгеля, що скоро після мене теж був арештований. Арештанти ніколи не зраджували ані його, ані мене, і взагалі по всіх тюрмах, де мені пришлось сидіти, кримінальні арештанти ставилися до політичних з симпатією. В катеринославській тюрмі мимоволі приходилося бути в найближчому контакті з кримінальними жінками: компанія досить неприємна: проститутки, дрібні злодійки, що крали дрова на пристані, одна-дві за вбивство чоловіків, а переважно безпаспортні, що вже ціле життя своє майже пересилаються з міста на село, і з села до міста, з тюрми до тюрми. Одного разу нагнали до нас цілий циганський табор з дітьми. Патлаті, напівголі вони здійснюли страшений галас, лаялись, билися, гризлися.

В дверях в моїй камері, що були завджи замкнені, були, на жаль, великі щілини, і через них до мене лилися всі аромати кримінальної камери, всі розмови її мешканців, приправлені ой якими виразами! Тиша і спокій наставали лише вночі, коли тяжкий сон давав єдину втіху цим безталанним забутим богом і людьми істотам. Іноді ввечері, коли нас усіх остаточно замикали на ніч, і ми знали, що противна надзирателька вже не загаяє до нас, ми сідали з обох боків під моїми дверима, і або вони оповідали мені свої невеселі життєписи¹⁾, або я їм читала з „Кобзаря“, а перед Різдом—євангеліє, і слова любови і всепрощення проникали в нетрі їх змучених сердець, бо я чула часом, як дехто з них плакав. Моя доля була, мабуть, краща ніж їхня: місцеві жандарі ставилися до мене дуже добре, мені дозволяли мати приладдя до писання, давали книжки з місцевої громадської бібліотеки, дозволяли побачення з рідними. Все це я завдячувала сестрі мого чоловіка Лизаветі Олександрівні Ільяшенку. Як жінка одного з найбільших землевласників на Катеринославщині, вона займала високе становище в очах місцевої адміністрації. В неї перебували мої осиротілі дитки в чудовому панському будинку в Афанасіївці, 60 верстов од Катеринославу (Новомосковськ. пов.). Лиз. Ол. була дуже добра жінка і, не маючи своїх дітей, оточила найбільшою любов'ю моїх. Що-місяця вона привозила Мишу й Любу на побачення до мамі. Миші було вже 5 років, він з ненавистю ставився до жандарів, що раз-у-раз забирали в нього маму. Маленька трьохлітня Люба не розуміла політики, вона обіймала за шию старого жандарського полковника (він давав дозвіл на побачення) і вимагала в нього одного: „випустить мою маму, пустить мою маму!“ Але полковник не міг виконати природнього бажання дитини з золотими кучерями, бо вся моя справа, „дело“, була не в його руках, і навіть мій чоловік не знав де вона, куди кинутися, щоб скоріше вона розв'язалася.

В таких умовах я прожила 13 місяців: читала, писала²⁾, зустрічала

¹⁾ Два мої тюремні нариси були навіть надруковані в „Одесском Вѣстникѣ“: „Дѣти тюрми“ і „Дунька Криворучка“.

²⁾ За ці довгі місяці я написала книгу для дітей, що потім її видав у Києві Югансон, писала до одеських часописів, складала оповідання для моїх дітей.

зиму, весну, літо; двічі дерева губили листя, поки я повернулась до дітей і до чоловіка. Я бачила, як тяжко це відбивалося на його здоров'ї, як він марнів, що-разу то більше, коли приїздив до мене. Ці приїзди до того ще й коштували дорого, а платня статистика була дуже невелика. Не скоро дізналися ми за які гріхи мене так тяжко карано. Ще в той час, як я була в Єлисаветі, десь на Харківщині попалась якась революціонерка з паспортом моєї небіжки сестри Марії Ліндфорс і не вагаючись сказала, що має той паспорт від мене. От і полетіли телеграми арештувати мене. Перші допити нічого не вияснили, бо на них мені ставили звичайні запити, що ставляться кожному арештованому. Тільки вже десь перед Різдом прийшли папери цілого слідства, і мене стали запитувати про якусь цілком невідому мені революціонерку. Як виправдатися, коли я сама щиро не пам'ятала, коли саме я дала цей паспорт, пам'ятала тільки, що в якусь революційну організацію. Коли Ол. Ол. поїхав у Харків до того жандарського полковника, що мав у своїх руках мою справу, мою долю, то той так грубо з ним поводився, так суворо висловлювався про мене, що Ол. Ол. з обурення аж заслаб на жовтянку, у нього почалось запалення печінки, що потім лишило наслідки на все життя.

Під час мого сидіння в тюрмі трапилася історія і з Ол. Ол. Коли приїхали до Єлисавету всі статистики, то склався цілий український гурток—Русов, Волошин, Грабенко, Василевський Теофан. Їх товариські сходи в справах статистичних праць здались дуже підозрілими жандарам. Найшовся якийсь регістратор, як то кажуть, молодий та ранній, що набалакав чогось про цих людей, і ось одного прекрасного вечора всі вони були арештовані з пишним обвинуваченням в „малоросійських протиправительственных виступленнях“ (?). А що бракувало яких будь доказів, то за кілька днів всіх випустили...

Нарешті й мене випустили під „гласний надзор“ на п'ять літ. Приїхав визволяти мене Ол. Ол. і дуже просив мене прийняти запрошення його сестри поїхати до неї в Афанасіївку хоч трохи відпочити. І ось після тюрми опинилася я у пишному осередку великих землевласників Катеринославщини. Старий Ільяшенко вже помер, в маєтку господарював його син—одинак, військовий ремонтер, людина без високої освіти, мало розвинений, хоч досить добрий. Жонатий з красунею Румункою гін не жалів грошей на окрасу свого палацу. Чудовий будинок з фортеп'яном і грамофоном—на ті часи це була велика розкіш і рідко в кого бувало. Міра, його жінка, була дуже добра п'яністка, і її гра була для мене великою втіхою. Радісно мені було бути з дітками; Лиз. Ол. ставилась до мене з такою-ж ласкавістю. Але як тільки виїхав Ол. Ол., я стала почувати страшенно чужою серед цього панського оточення. Після тюрми, після революційної праці, це панське життя ставало мені поперек горла, наче перенесли мене в часи середньовіччя, в часи феодалізму: селян і на обрії не було видно, село було осторонь од панської садиби. З хуторів приїздили лише економи та орендарі здавати звіт своєму феодалові. Їх, правда садовили за панський стіл, бо добра Лиз. Ол. до всіх однаково була привітна, але як поводитись з ними пишна пані Міра та її мати-Румунка! Що-неділі ходили до церкви, що поставив небіжчик пан, обідав піп страшенно фарисейського вигляду, приїздили військові, великі пані з сусідніх економій, і серед них—я, Українка, революціонерка, безбожниця і т. п. Тільки й радости в мене було—забрати дітей та йти на проходку в степ. Яка це краса оті катеринославські степи! Була вже осінь, повітря прозоре, небо чисте, станеш на могилі і куди не глянеш—навкруги степ розлягається де чорний оксамітний од ріллі, а де рудий од стерні. Високі будяки маячать одцвілими головками, та вітер жене

кудись сріблясте перекотиполе, де-не-де в ярочку біліє хатка, там хутір заховався коло криниці. Життя-б оддав, щоб знов на тій могилі постояти. Але тепер уже степи ті заселені. Коли 10 літ пізніше я приїздила в Афанасіївку, то вже скрізь були села, стреміли в блакить невисокі дзвіниці і десь далеко вже проходила катерининська залізниця, чорні шини вже перетягали вільний степ, і димарі заводів затемняли ясний небосхил. Але в 80-х роках степ ще був вільний, величний в своїй необсяжній красі. До найближчої залізниці було 40 верстов.

Через місяць вийшов мені наказ вибрати собі „местожительство“ десь, де нема „особого положення“ чи військового стану. Порадившись з Ол. Ол., я вибрала Верхнедніпровськ—на пів-дорозі між Херсоном, де працював Ол. Ол. з своїми статистиками, та Афанасіївкою, де жила Лиз. Ол., що так полюбила моїх діток. Верхнедніпровськ був тоді ще майже селом великим, ще не було там жадної залізниці і тільки пароплавами по Дніпру підтримувалася комунікація. Мене одвезла до Верхнедніпровська своїми кіньми Лиз. Ол., постаралася влаштувати мене там по змозі ліпше і на-везла мені всякої всячини для дітей. Почалося нове життя в 2-х маленьких кімнатках. Лиз. Ол. купила мені п'яніно, і моя музика стала розвагою нашого життя. З дітьми на волі я почувала себе значно краще ніж у афанасіївських палатах. Вчила потроху свого Мишуню, щось писала. Скоро познайомилася з піднадзорними політичними, що теж одбували там свій строк. Це були Соломонови—чоловік і жінка та ще один симпатичний хлопець, Українець, катеринославський семінарист Ільченко. Скоро ми дуже зійшлися, вечорами разом читали, в день ходили гуляти. Щодня в 5 год. веч. приходила пошта з Катеринославу, і піднадзорні так цікавилися газетами, листами, що самі приходили на розбір пошти і забирали свою й мою кореспонденцію. Це справді була найрадісніша хвилинка цілого нашого дня, коли до нас у цей богом забутий кут доходили листи від близьких людей, вісті з вільного світу. Вечеряли всі вкупі. Страва наша була не пишна, але вишневим киселем захоплювались дуже мої діти і мій милий семінаристик. Весною ходили збирати конвалії в лісі над Дніпром і виходили на пристань зустрічати пароплав—від нього так віяло далеким життям, все чогось чекалося, але з пароплаву завше виходила лише купа Євреїв, вони сідали в свої балагули і йойкаючи на виснажених, з самих ребер шкапенятах пишно проїздили повз нас до міста.

Але одного разу з пароплаву до мене вийшов мій брат—яке це несподіване щастя було! Три дні ми без перестанку балакали, висловили всі свої думки, змагання, мрії. Все, що за довгий час наболіло в душі, що передумалось і пройшло через критику розуму і в мого любого брата і в мене, все те виливалось в наших розмовах. Брат їхав до Петербургу і обіцяв дістати там дозвіл жити мені з чоловіком разом, хоч Херсон і був „на військовому положенні“. І справді літом прийшов мені дозвіл переїхати, хоч і не до самого Херсону—борони боже—так до Алешок Дніпровського пов. (Таврія), все-ж таки ближче до Ол. Ол. бо всього година їзди пароплавом з Херсону. Зраділи ми з дітьми—поїдемо до татка! Але яким шляхом?—нас розділяли дніпрові пороги, і не було жадної залізниці. Хотілося поїхати так, щоб і дешево було, і дітям цікаво. Мій син уже знав про Січ Запорозьку, про степ, зимовники і т. и. Вирішили їхати степом фурую до Никополя, а там пароплавом до Херсона, до Ол. Ол., до людей, до громадського життя. Мене не радили самій їхати степом, але мене це страшенно спокушало. Ільченко знайшов певного фурмана, велику фуру з добрими кіньми. Навантажили наше скромне майно, посадали ми на високо намощеному сіні та й вирушили в невідому далечінь. Сумно прощались з нами Соломонові та Ільченко—

вони зоставалися ще самітніші. Зате, як раділи мої діти! І поїхали—широким степом, усе на південь, а по-над шляхом здіймались високі могили, що з вітром говорили, жита золотіли під синім небом, тепло, ясно, вільно. Не забути мені чудового заходу сонця на степу того вечора, коли ми під'їздили до Нікополя. Переночували ми в цьому поганенькому єврейському містечку і ранком виїхали далі пароплавом. Увечері ми під'їздили вже до Херсона, де на пристані нас зустріло майже все статистичне бюро, бо воно все жило, як одна родина, і всі брали участь і в radoшах і в горі кожного свого члена. Тут був і мій одеський приятель, Бравнер з цукерками для своєї давньої улюблениці Люби. Була й гарна молоденька поетеса Дніпрова Чайка, що саме одружилася з Теофаном Василевським і була дочкою священика з села Збур'євки над лиманом. Був і мовчазний Грабенко з чисто українським гумором в очах. Публіка косо поглядала на наше радісне вітання,—на статистиків скрізь дивились, як на якихось дуже дивних людей—наче й освічені, а балакають по мужицьки, наче й революціонери, а мають посади, де їх дуже шанують.

Але в Херсоні ми тільки переночували, і на другий день пароплавом Ол. Ол. веселий повіз нас Конкою вгору в Алешки, де вже найняв мені дві кімнатки з кухнею у якоїсь високої старої пані, що мала дуже злого маленького бульдога. Тут життя пішло жвавіше, Ол. Ол. приїздив що неділі і майже завше привозив кого-небудь із знайомих, приїздили коли пароплавом, а коли й човном. Одного разу, коли в Херсоні була на гастролях трупа Кропивницького, до мене великими двома шаландами приїхали дорога М. К. Заньковецька, Садовський, Саксаганський та їхня мила сестра з чоловіком Мовою, дуже гарним тенором. Всі ми згадували їхнього брата Тобілевича, якого нам усім так бракувало. А його після мого від'їзду взято під „гласний надзор“ і вислано з Єлисавета аж у Новочеркаськ за те, що не повідомив начальства, що в його хаті живе така шкідлива революціонерка, як я. Дуже ми журились з Ол. Ол., що живучи в хаті Тобілевича, я на нього накликала таку недолю. Але ми вже мали відомості, що й на самітному засланні Іван Тобілевич не втратив своєї творчої вдачі і дав їй конкретну реалізацію, почавши писати свої безсмертні драми, і М. К. Заньковецька вже готувалася виступати в його першому творі—„Бондарівні“. Наша сучасна театральна літературна критика недооцінює творчість Тобілевича і, на жаль, ми майже не бачимо його драм і, головне, його комедій на українській сцені, а проте скільки там правдивої і персональної і національної психології!

Любі гості переночували в мене, вечеряли в саду і спали хто в саду, хто в хаті. Ранком тими самими шаландами повернулись до Херсону.

Другою подією мого життя в Алешках була візита до мене Енгеля. Засланий до Сибіру з катеринославської тюрми, він втік з заслання і просто, як до найкращого друга, приїхав до мене. Чи ви бачили коли справжнього втікача?—яка мука, жаж, постійне напруження уваги в його очах. Енгель хотів перебути в мене кілька днів, але коли я йому сказала, що я під доглядом поліції, що за мною досить одверто стежать, то жаж охопив мого друга, він не міг уже ні хвилини залишатися спокійним. Але херсонська поліція довідалась іще скоріше, ніж місцева, що в мене „переховуються втікачі“, а цю інформацію перехопив одразу наш любий товариш прокурора Д. В. Маркевич, і прилетів до мене, але обставив свій приїзд так, щоб не скомпромітувати ні себе ні мене. Він узяв собі у прокурора командировку, щоб оглянути Алешки, чи там усе спокійно з політичного боку. Можна собі уявити, як ми почували себе з Енгелем, коли несподівано до мене прийшов мало ще тоді мені знайомий Маркевич, якого я більше знала, як „товарища прокурора“. Спо-

чатку він поводився зо мною, як звичайний приятель, а потім просив мене залишити його на самоті з Енгелем. Серце мені стиснуло в грудях. Але я вийшла. Потім Енгель мені переказав їхню розмову. Про ваше перебування у С. Ф. жандарі знають і що-хвилини можуть прийти по Вас. Ви мусите зараз покинути цю хату, бо у С. Ф. є діти, яким вона потрібна.—Спокій С. Ф. мені так само дорогий, як і Вам,—одповів Енгель, і я, звісно, залишу її хату, але я не маю ані шеляга.—Ось Вам гроші на дорогу, але дайте мені слово, що завтра Вас тут не буде. Без мене жандарі не можуть робити трус в помешканні, а сьогодні мене немає в Херсоні.

Я принесла каву таким несхожим моїм двом гостям. Маркевич з своїм природнім гумором понарозказував нам силу комічних анекдотів і покинув нас з загадковим виглядом, кажучи: „Гіду ревізувати ісправника“. Енгель хотів справді зараз же покинути мою хату, але пароплав з Алешок на Одесу відходив лише ранком, а блукаючи по Алешках він легко міг потрапитися, не маючи жадного документа. Я не пустила його. Ми обійшли мій садок—з нього вночі легко було пройти до річки Конки, а там чи вплав, чи човном добутиися на той берег, де вже була не Таврія, а Херсонщина. Погана була ця ніч, де вже було спати, коли ми прислухались до кожного шелесту, до гавкання собак, а ніч була чорна без просвітку. Ледве стало займатися на день, я нагодувала мого втікача і випустила з хати. Не скоро одержала я, вже від Жебуньова, відомість, що Енгель щасливо добувся до Київa і живе там під чужим назвиськом і звісно—„працює“. Так і втікла цікава здобич з-під рук херсонських жандарів завдяки мудрій увазі—кого ж?—заступника прокурора! І ввесь час потім, поки жили ми в Херсоні, цей ласкавий прокурор повідомляв нас про ті труси, що нам загрожували. Як він завше хвилювався кожною небезпекою для його приятелів. Як часто ризикував своєю кар'єрою, ратуючи друзів або виявляючи свої звязки з українством!

Був у мене в Алешках і дуже неприємний випадок. Ісправник, не знаю з якої своєї ласки, дозволив мені давати лекції музики. В Алешках не було музик, а кілька заможніх родин бажали дати своїм дітям музикальне виховання. Я, звісно, раділа заробітку і взяла 2—3 учнів. І ось одного зимового дня, поки я була на лекції, в мене вкрали цілу шкатулку, що я мала ще від матери, а в ній прегарні жіночі окраси, діаманти то що, вартістю, мабуть, на десятки тисяч карб. Кого обвинувачувати? Стару куховарку, чи молоду служницю господині, що часто до мене заходила? Почалось слідство, нічого воно не дізналось і не повернуло нам таку дорогу родинну спадщину.

Там таки в Алешках на мене впало страшенне нещастя:—брат мій заслаб на прогресивний параліж. Вже тоді, як він приїздив до мене, вразила мене його страшенна нервовість, він без певної причини плакав і, що так дивувало мене—ніяк не міг потрапляти в двері; в усіх руках виявлялася якась непевність. Це були перші зверхні ознаки страшної хвороби. І справді, я скоро після того отримала від братової страшну телеграму: Саша заслаб, приїздить. Телеграмою мусіла я випрохати дозвіл на кілька день поїхати до Київa. Забрала обох дітей, приїхала і застала брата в страшному стані, а цілу родину в розпачі. Треба було негайно везти його до Петербургу в лікарню. Везти мала його жінка, а діти? Їх було семеро, починаючи від немовлятка Гелі і кінчаючи красунею Олею 17 років. А сам брат мій серед руїни всього добробуту родини несвідомій сміявся і бушував. Страшно було дивитись, як талановитий, такий видатний розумний громадський діяч обернувся на несвідомого дикун!

Треба було негайно влаштувати десь дітей. Вирішили всіх забрати до Херсону, як тільки скінчиться наука в гімназії. Але мені кінчався

термін дозволу на перебування в Києві, треба було вертатися. Поки я їздила, прийшов дозвіл мені жити в Херсоні, як того домагався мій чоловік. Ми найняли велике помешкання разом з Василевськими і оселились. В Херсоні тоді вже заклався цілий гурток діяльних Українців, а коло них трималися ще й де які потайні Никодими, як напр. Лашченко, та ще деякі урядовці земської управи. Кожний з членів маленької громади вносив якийсь відсоток зі свого утримання. Взагалі кінець 80-х років відзначився серед Українців деяким оживленням; хоч правильного розвитку літератури й не було, але настала мода на збірники,—до них і цензура ставилась якось лагідніше, і розходились вони ліпше, бо в них більше авторів брали участь. На чолі цієї справи в Херсоні стояла офіційно Є. І. Маркович, як видавець, і, неофіційно, сам Д. В. Маркевич як душа цілого збірника. В той час у нього було якесь творче піднесення. Хворий, на милицях—в нього боліли ноги—він цілком захоплений був цією творчістю, і так бувало гарно, коли він нас обох запрошував до себе ввечері послухати свіжо написаний твір. До збірника всі ставились прихильно і підтримували його, хто чим міг. Бравнер дав свої дуже гарні оповідання, Ол. Ол. свою статистичну статтю, Олена Ів. свої народні весільні пісні і Д. В. три свої оповідання. Гроші збирали по знайомих. Все робилось дуже конспіративно і вдавалось, бо в губ. управі були люди, що дуже любили Ол. Ол. і цінили працю статистиків. На чолі управи стояв Нікітін, талановитий розумний, але завзятий кар'єрист, він любив земську управу, пишався станом народньої освіти й статистики в „його“ земстві.

Любив також погуляти. Одного разу після доброї гульні він приїхав на спектакль української трупи і сів спереду в ложі губернатора. Йшла п'єса „Доки сонце зійде, роса очі виїсть“. Заньковецька на сцені саме вимовляє своє відоме слово „Пані“... якого не можна було чути без зворушення, і ось вона чує майже в голос сказані з фривольністю слова Нікітіна: „ах, какіе сердитые глазки!“—„Завіса!“ раптом у мовчазній залі рішучо каже Заньковецька, і на півдії завіса спускається. Побігли за кон журналісти, репортери. Заньковецька вперлась: „не могу грати, не буду грати, хто сміє ображати артистку в найдраматичніший момент її гри!“ Публіка першого ряду—до Нікітіна: „підіть, попросіть вибачення“. Довго ні та, ні друга сторона не поступалась: „Та йдіть, каже Нікітіну один з його приятелів, а то ж завтра в газету попадете!“ І голова губерніяльної управи пішов за кон просити вибачення у нашої артистки.

Другий член управи Андрієвський, вже сивий гарний маляр, більше цікавився ріжними пейзажами, ніж дорученими йому справами народньої освіти, що провадив фактично Волошин, який, скільки можна було українізував тогочасні земські книгарні й книгозбірні.

Скоро вся Херсонщина була схвилювана новиною: цар Олександр III намірився проїхати через Херсонщину на Одесу. От і заметушилося начальство. Всіх піднадзорних почали висилати з великих міст. Все що тільки мало який-небудь далекий звязок з революційними партіями, все тремтіло серед оргії сваволі начальства. Генерал-губернатор Рооп хотів вислужитися при цій нагоді, хотів показати, як підвладне йому українське населення проїняте почуттям вірності владі. Всі волосні старшини місцевостей, де мав проїздити цар, мали виходити йому назустріч з хлібом-сіллю. Ми використали ці заходи і жінці одного піднадзорного дали вишивати рушник під такий хліб-сіть. Цей рушник справді вийшов артистичний в стилі українського орнаменту.

Ол. Ол. познайомив мене з великим землевласником Херсонщини Скадовським. Його маєток Білозерка лежав над плесом річки Кошової за 12—15 верстов од Херсона. Георгій Львович був дуже освіченою

людиною і особливо любив музику та археологію. Археологія зблизила його з Ол. Ол., а музика—зо мною. Скадовські жили в чудовому розкішному домі великою родиною,—два брата й дві сестри. Молодший брат Микола Львович був досить добрий віолончеліст, а скрипача запрошували завше з Херсону. Скільки ми переграли в такому складі тріо та квартетів Шумана, Бетховена, Моцарта! Грали ми часто до пізньої ночі, Ол. Ол. співав і з моїм супроводом і з віолончелем. Приїздила до них видатна піяністка, наша чернігівська землячка Наталя Калиновська, вона чудово виконувала Шумана і Шопена. Іншим разом цілі дні присвячувались музиці. Скадовські присилали по нас повіз, і ми залишалися у них з суботи аж до понеділка.

Що-до археології то нею однако захоплювався і Ол. Ол., і Георгій Львович. В домі Скадовських було повно археологічних знахідок з місцевих курганів, всі в найліпшому порядку систематизовані, визначені. Наприкінці літа 1884 р. по жнивах вирішили під проводом Ол. Ол. розкопати ще одну могилу недалеко від садиби Скадовських. Це була дуже цікава операція: Ол. Ол. встановив усі поверхові обміри, позазначав як, де почати копати; розкопану землю з верхніх шарів землі, де ще нічого не могло бути, вивозили парою волів. Коли наблизились до материкових шарів, почали обережно, майже руками пересипати землю і знаходили в ній, або окремі кістки, або дрібні бронзові, золоті речі, черепки, а чим глибше, тим все цінніші знаходки,—чудову грецьку амфору, майже цілий кістяк в непорушеному ще положенні. Наші археологи дуже тишились, бо хоч Скадовському і часто траплялося знаходити в своїх розкопуваннях цікаві кістяки, але миші та інші земляні звірята звичайно так порозворушують землю та порозтаскують окремі кістки, що не можна буває встановити первісного положення, в якому лежав кістяк. Весело верталися всі з могили з такою багатою здобиччю, а на другий день Ол. Ол. з Скадовським удвох систематизували матеріял, написали про нього старому Антоновичу, подавали відомості до часописів.

Взагалі дім Скадовських був маленьким культурним центром. З українством вони, як і все велике панство наших степів, не мали нічого спільного; ще хіба Микола Скадовський мав до нього трохи більше симпатій, але як і всі люди, що мали ближчі зносини з Ол. Ол., вони почали цікавитись цією справою, підтримували її—дуже таємно, грошима, на земських зборах не виступали проти (і то вже було добре). Але що до загальної культури, то вони були люди поступового лібералізму мали гарну народну школу, до своїх „підданих“ ставилися добродушно і, будучи дуже багатими людьми, не присікувалися до них за дрібниці. Я так боюся підходити до вікна моєї кімнати, що виходить на двір, жартуючи казала Марія Петровна Скадовська,—боюся побачити, як у нас що-небудь викрадають, чи з льоху чи з комори“.

Коли Скадовський возив нас по своїх необсяжних степах, я завше казала йому, що він „скифський цар“, оточений колишніми скифськими скарбами, які він так уміло здобуває з-під землі. Любив він улаштувати великі свята. Одного разу я висловила, що дуже люблю заходи сонця на степу, але ніколи не бачила сходу сонця.—Це дуже легко Вам показати, одповів Г. Л., і в неділю була організована справді царська гулянка. На великій шаланді з готовими запасами всякої їжі, з ковдрами, щоб там і ночувати вирушили ми, разом душ 15, спершу озером-плесом, далі річкою Кошовою. В веселих розмовах, співах непомітно пройшов день, частина ночі—короткої літньої ночі, і скоро сонце поволі стало здійматися з далекої імли над нашим чудовим степом, ми стоячи на могилі стежили за його промінчастим піднесенням, і якимось ціла історія цього розкішного степу проходила в нашій уяві. Георгій Львович добре її

знав і показував нам різні села й хутори на обрії та розказував їхнє історичне життя.

В мене тоді було велике горе: мій брат вже цілком збожеволів. Але що це божевілля було зовсім тихе, то він жив у мене. Стан його краєв мені серце, і приязнь Скадовських та дружнє співчуття були для мене великою втіхою. Не мало дуже гарних хвилин пережила я на їхньому балконі над самим озером, або за їхнім гарним фортепіяном.

Тоді саме що-йно почали при одеському університеті робити спроби прищеплювання сибірки вівцям способом Пастера. Всі великі власники овечих отар дуже зацікавилися цими спробами. Георгій Льв. мав у себе ветеринарну лабораторію, цілком науково споряджену. Працею в тій лабораторії кермував молодий учений з харківського ветеринарного інституту, асистент відомого харківського бактеріолога, Шелашников. Він дуже зацікавився винаходом Пастера. З одеської лабораторії спроводили сироватку сибірки і потроху, дуже обережно розпочали експерименти. Цим дуже зацікавилось херсонське й таврійське земства, але саме тоді сталася страшна катастрофа з цим прищеплюванням. Один з найбільших власників Херсонщини Панкиїв з Каховки, що мав мільйони овець, захотів спробувати на своїх отарах велике наукове відкриття, бо якраз тоді сибірка почала винищувати його овець. Він звернувся до Мечнікова, що кермував бактеріологічною станцією в Одесі, щоб той прислав йому досвідченого ветеринара-прищепника і чималу кількість сироватки на кілька тисяч овець. На степу, недалеко від Каховки, були зібрані численні отари Панкиїва з різних околиць степу. Це мало бути таким тріумфом науки, що забезпечував би майбутній розвиток вівчарства на півдні України, а також і людність охороняв би від зарази сибіркою. Наїхали до Панкиїва всі сусідні пани, члени земської управи, і можна собі уявити той жах, коли після першого прищеплювання через пів-години вівці почали здихати,—цілий загон, кілька тисяч овець, вже лежав мертвий, а прищепник вже від'їхав за кілька верст і прищеплював далі тим самим способом іншим отарам. Розпач та лютість охопили старих чабанів, вони плакали, рвали на собі волосся, дивлячись, як валилися трупом ті вівці й барани, що вони їх так дбайливо доглядали стільки років, а тепер безсилі були їх врятувати. Не скоро люди догадалися сповістити Панкиїва, що був у іншому місці, щоб він припинив цю „чортову вигадку“, як казали в розпачі чабани. Але вже й на очах самого Панкиїва падали вівці, загинула й друга і 3-я отара, і він теж з розпачем бачив, як нищилось його майно. Він схопив за руку прищепника і заборонив йому провадити далі цей „експеримент“. Це була трагедія і для Панкиїва, і для необачного представника науки. Полетіли телеграми до Одеси до Мечнікова, але не скоро вияснилося, що помилилися в ступні сироватки. Була сироватка трьох ступнів і замість того, щоб почати з найслабшої, почали прищеплювання найміцнішою. Звісно, організм не витримував такої отрути і вівці здихали. Ця невдача, звичайно, не компромітувала науки, тільки показувала необачність станції, але ці пояснення не могли повернути Панкиїву його найкращі отари, і це коштувало йому десятки тисяч карб. Після цього залишилося все-ж таки недовір'я до одеської станції, і херсонське земство постановило заложити станцію в Білозерці, і Шелашников став переводити там прищеплювання дуже успішно і селянським і панським вівцям.

III.

Наше херсонське життя ішло добре. Старший син Михайло вступив уже до I-ої класи гімназії, дочка вчилася в мене в невеличкій групі дітей дитячого садку, брат був добре влаштований у земській лікарні, де був

дуже гарний відділ для психічно-хорих під керуванням лікаря Поппера. У Ол. Ол. справа теж добре посувалася, вже описані були повіти Одеський, Єлисаветський, Олександрівський, Херсонський. Мали розпочати тепер опис південно-західніх—Ананьївського та Тираспільського. Заведено біжучу статистику, і для неї в кожний повіт був призначений окремий член статистичного бюро—в Олександр. пов. Борисов, в Тираспільський намічали Авдієва. Бравнер, Русов, Грабенко і Василевський склали центр бюро у Херсоні. Бравнер успів одружитися з дуже гарною панночкою Потоцькою, піяністкою, але породивши двох дітей—дочку й сина, вони розійшлися, і Бравнер дуже цим був засмучений та схвилюваний, і довго жив самітним бурлакою.

Над нашим життям почали збиратися вже нові хмари. Після щасливої подорожі царя по всьому півдню України, після того, як при тім не виявилось жадної сепаратистичної зради, можна було думати, що такий цілком спокійний край не потребує більше „військового стану“ і що можна було б скасувати генерал-губернаторства. Але Роопові занадто не хотілося тратити своє становище повновладного султана і ще менше хотілося йому позбавлятися тих 20.000 карб., які він що-року отримував. Треба було вигадати якусь небезпеку для держави, щоб самому в останній момент вратувати край од загибелі. До чого присікатися, щоб утворити цю небезпеку, як не до статистичного бюро, на кого накинутися, як не на Русова? І ось ми отримуємо наказ негайно виїхати не тільки з міста Херсона, а й по-за межі Херсонської губернії, і наказ цей виходив не просто від місцевої адміністрації, а був стверджений підписом самого царя,—от які ми були небезпечні люди, що навіть самого царя турбували, і він власним наказом „повелевал“, щоб „на за в ше“ Ол. Ол. Русов не смів переступати меж Херсонщини.

Але виконати це за 24 години, як того вимагав всевладний Рооп, було неможливо, бо-ж на моїх руках був хворий брат, сина треба було взяти з гімназії, все це вимагало чимало часу й клопоту. Вдалося після численних телеграм, що коштували чимало грошей, добитися таки одстрочки на тиждень. Все місто було обурене, бо в діяльності Ол. Ол. справді нічого небезпечного не можна було знайти; підозрівали мене, як вічну революціонерку, що може я чим-небудь скомпромітувала свого чоловіка, але й я у цьому випадку окрім родинної та культурної праці не мала і на думці нічого.

Треба було думати-гадати куди ж його податися, куди везти брата й дітей, де шукати заробітку? Наверталася для Ол. Ол. якась праця в Харкові, але настільки непевна, що відразу рушити з родиною туди, в цілком чуже місто було неможливо, та ще-ж і я була досі під „гласним надзором“,—от і вирішили їхати додому в Алешню, на Чернигівщину. Тоді в Херсоні ще не було залізниці, треба було їхати пароплавом до Миколаєва, щоб звідти їхати вже залізницею до Києва. Раненько виїздив пароплав, але на пристані зібралися всі наші приятелі й друзі; чого тільки вони не понаносили нам,—скільки квітів, скільки щирих побажань мали ми на від'їзд, і вічне спасибі тим друзям, що в ті небезпечні часи не побоялися виявити нам, особливо Ол. Ол. свою щирю пошану і любов. Всі розуміли, як йому тяжко було покидати знов незакінчену працю, яку він так любив і вмів провадити так, як ніхто инший. Наш смуток ще зростав од присутності мого хворого брата, що цілком не розумів куди й нащо його везуть, того самого мого брата, що колись сам боровся з свавіллям адміністрації і мене захищав од нього, а тепер він як безпомічна несвідома дитина дивився на всіх цих людей, що відпроважували нас.

Не зупиняючись ніде в дорозі, щасливо приїхали ми з усіма манат-

ками на нашу рідну станцію Хоробичі (Лібавсько-Роменської залізниці), куди жінка брата вислала по нас повіз. Ол. Ол. покинув нас в Бахмачі, де пересів на Харків, щоб скоріше в'янути там справу з тою працею, що йому її пропонували. Прийшлося нам досить довго жити нарізно. Ол. Ол. оселився у Харкові в домі відомого земського діяча Єгора Степановича Гордієнка. Він був вже дуже старий і хотів конче написати свої спомини про земську працю на Харківщині. Ол. Ол. став таким чином його секретарем і на підставі матеріалів, які йому давав Гордієнко, мав скласти історію харківського земства. Треба було з громадської праці переходити на цілком приватну службу, але Ол. Ол. потішала та думка, що він таким чином виконає працю надзвичайної громадської ваги—дасть історію одного з найпоступовіших українських земств зі всіма деталями його боротьби з адміністрацією, і це на підставі правдивих виказів одного з видатніших його членів. Ол. Ол. прийшов до мене, щоб порадитися, але вибору все одно не було. Він забрав з собою Мишу, щоб примістити його до якоїсь харківської гімназії. А я лишилася на селі доглядати хворого брата, готувати Любу до гімназії.

Але мені бракувало громадської праці, і я подала прохання, щоб мені дозволили організувати вечірні курси для хлопців, що вже скінчили початкову школу. Такі діла для підназорних були заборонені, але предводитель дворянства, що був також і головою шкільної ради, наш знайомий сказав мені: „Ваше прохання я схочу, бо не маю права Вам цього дозволити, а до Ваших викладів буду ставитися, так наче й не знаю про них“. І він не знав про них цілу зиму, і до мене приходили хлопці душ по 12—15 з сусідніх сел. І як гарно шло у нас навчання в нашій великій залі. Бувало нап'яш брата чаєм, покладеш Любу спати, а в 7 год. вечора посходяться хлопці й дівчата, вчимося географії, арифметики, читаємо твори української літератури, непомітно пролітають 2—3 години!

Треба сказати, що в Алешні і Ол. Ол. і я були довгий час кураторами й церкви, й школи, часто в справах школи й церкви збирали сходи селянські, і селяни наче б то ставились до нас з довір'ям. У моєї дочки що-року, поки вона перебувала в Алешні була безплатна амбулаторія. Підчас японської війни селяни часто звертались до мене з різними політичними питаннями і я їм давала пояснення, багато читала їм різних книжок, ілюструючи світляними малюнками.

В травні помер мій нещасний брат; я так звикла доглядати його, як маленьку дитину, регулювати все своє життя відповідно до вимог його здоров'я, що смерть його створила передо мною якусь порожнечу,—що далі робити, де жити? Звісно, я поїхала в Харків до Ол. Ол., але перебувати там літом з дітьми не хотілося, і Ол. Ол. одіслав мене до своєї сестри в Афанасіївку. Лиз. Ол. жила вже не вкупі з молодими Ільяшенками, вона поставила собі коло церкви кроків за сто від великого будинку, невеликий гарненький будиночок дуже затишний, де в неї завше гостював хто-небудь з родини. Постійно жив з нею старший брат Ол. Ол., Віктор. Він мав нещастя втратити зір, не міг ні читати ні писати, жив на невеличку пенсію, оточений любов'ю й піклуванням сестри. Не зважаючи на те, що він погано бачив, він постійно був при якійсь роботі, то удосконалювався як фотограф, то виконував якісь столярські праці. Улюбленою його розвагою була флейта, а літом ще човен, майже цілий зроблений ним симим. Деколи писав вірші з різних нагод, напр. на іменини, на свята. Брат і сестра жили в щирій взаємній приязні, вечорами вона читала йому на голос газети, вдень він виконував різні її доручення, чи то які небудь столярські праці, чи якісь фотографії, чи в садку щось. Грунт в цій частині Катеринославщини не підходящий для овочевих дерев, і треба було чимало коло їх працювати. В кінці саду про-

тікала невеличка річка Богата, що там таки недалеко впадає в Орель і місце, де ці дві річки зливаються, надзвичайно гарне. Яка це була радість для дітей, коли дядько возив їх човном. Високі очерети ховали Богату від її власних берегів, зате там, де вона вливалася в Орель обидві річки широко розливалися зеленими луками.

Ми пробули у Лиз. Ол. тижнів 6, мене кортіло розпочати вже своє харківське життя. Хоч Гордієнки, і старий і його вже немолода незамужня дочка Олекс. Григор. ставилася дуже добре до Ол. Ол., але й йому теж уже хотілося вернутися до родинного життя. Він найняв нам у Харкові невеличке помешкання у одного діяльного Українця, або як тоді казали, українофіла Шиманова, родина якого складалася з трьох синів-гімназистів, дуже милої дочки панночки і цілком непомітної жінки. Після провінціального життя в Херсоні, я була відразу захоплена подихом великого університетського центру. У Ол. Ол. вже була сила знайомих. Там жили також дорогі мені люди—Єфименки. Я знала їх іще з Чернигова, де вони жили одночасно з нами. У пані Олександри було тяжке горе: Петро Савич, її чоловік був хорий на епілепсію. Страшні напади повторювались так часто, так впливали на його розумові здібності, що годі було йому провадити якусь самостійну працю, а заробляти ж комусь на родину треба було,—5 душ дітей! І ось Олександра Яковлівна стала працювати за двох: номінально Петро Савич служив у якомусь банку, але всю його працю, всі папери Ол. Як. забирала додому і виконувала за нього. Крім того писала свої історичні праці, і працювала цілими днями й ночами. Але що значила ця тяжка праця в порівнянні з тими страшними постійними турботами, які вона переживала, стежучи за здоров'ям свого чоловіка,—ні одної спокійної хвилини. Ось він вийшов з дому наче зовсім здоровий, а чогось не вертається довго, може десь на вулиці б'ється в нападі на чужих руках. Ні вдень, ні вночі не мала вона ні спокою ані спочинку.

Яка це прекрасна жінка була, не знала я за все життя іншої з такою дужою душею, з таким ясним розумом. Скінчивши лише гімназію в Холмогорах, вона самоосвітою дійшла до такого знання, що стала видатним істориком, її думками цікавились авторитети історичної науки. З походження московка вона покохала Українця-засланця П. С. Єфименка, з ним переїхала на Україну і всім серцем полюбила свій новий рідний край і служила йому вірно й правдиво (див. її монографії з історії України, досліді про Сковороду, публіцистичні статті в журналах „Русская Мысль“, „Русское Богатство“, „Недѣля“, статті, всі присвячені національним українським справам). Ми гаряче любили одна одну, може саме через те, що були такі неподібні темпераментом: вона могла вся входити в науку, в глибоку філософію, мене захоплювали політичні та соціальні питання, але не з боку їх теоретичної правдивості, а з боку їх життєвої реалізації, і я захоплювалась цілком без критики. Олекс. Як. навпаки, її теж цікавили соціальні питання (політики вона не любила), але вона їх довго обмірковувала, з'ясовувала філософськи і або свідомо приймала їх, або відкидала, як науково безпідставні. Скільки разів схвилювана ріжними громадськими подіями, неправдою людських відносин я прибігала до Ол. Як., сідала, як дівча, коло її ніг і виливала перед нею всю свою душу, сповідалася у всіх своїх помилках. А вона глибоко задумана, з очима, які дивились кудись по-за стіни тісного, заваленого книжками покою, клала мені руку на голову, зупиняла мій запал, але часто поділяла його, або висловлювала свої власні думки, розбираючи разом зі мною нез'ясовані явища в людському житті. І я виходила від неї, наче освітлена її розумом, наче цілющою свіжою водою підбадьорена її вірою в правду.

Ол. Як. саме тоді сама захоплювалась Достоєвським, потім Толстим, вічно шукали ми з нею ту нову релігію, яка могла-б нам дати нове життя, нові відносини до людей. Коло Ол. Як. завше була молодь, вона взагалі приваблювала до себе людей з чистою душею, людей, що прагнули правди. Бувало дехто з жінок та дівчат, бачучи, як вона багато має наукової праці, приходили до неї помагати їй у господарстві, варили їй обід, прибирали хати, як напр. пані Флерова. Така допомога була особливо потрібна Єфименкам, коли на них впало ще одно нещастя—старша дочка Ася збожеволіла. Вона захопилася ідеями Толстого. Спочатку мати співчувала такому ідеалізмові, але згодом це прийняло вже жахливий напрямок—вона відмовлялася від усякої їжі, виснажувала себе фізичною працею, зимою майже невдягнута ходила в найбідніші квартали Харкова, працювала по хатах вбогих людей, приносила їм їжу, гроші; аскетизм і містицизм її дійшов до таких розмірів, що прийшлося віддати її до лікарні. Засумувала Ол. Як.,—звідки це така біда, чи це спадщина, чи недогляд через брак часу—така нервозність, чи й другі діти підпадуть такому занепаду волі й розуму! А старший син, її улюбленець Тарас, що теж такий нервовий, невже-ж і він піде тим самим шляхом? Ася потім померла, а інші діти росли здорові, й наймолодша дочка Таня виявляла не малий поетичний талант.

На початку ХХ ст. Єфименко дістала посаду лектора історії України на Бестужевських курсах (жіночих), і ціла родина переїхала до Петербургу. Ол. Як. дуже шанували на курсах, у неї був семінар, де слухачки курсів дуже добре опрацьовували матеріал з української історії. Петро Савич скоро помер, і поховали його недалеко од Петербургу по Фінляндській залізниці. Пізніше харківський університет визнав Ол. Як. достойною професорського звання, а її підручник історії визнали, як дисертацію на доктора. А в 1918 р. цю прекрасну людину вбили на якомусь самотньому хуторі біля Харкова, вбили разом з нею і дочку її молодшу поетесу Таню. Такі люди, як Ол. Як. Єфименко проходять, як прекрасні постаті, суцільні в своїй морально-інтелектуальній незалежності, непідлеглі ніяким життєвим перешкодам, віддані одній високій меті.

У близьких відносинах були ми і з Багалієм, професором харківського університету. Жінку його з родини Александровичів я знала ще в Києві—вчила її сестру музики. Вона була дуже красива, веселої щирої вдачі. Громада українська на той час складалася з таких людей: Павловський, член міської думи, Станиславський—адвокат, Шиманів, Багалій та ще Семен Майстренко, активна чорноземна сила усієї громади. Високий, огрядний, з щирим сміхом, дуже добродушний він належав і до української громади і до революційних кол. Як коли треба конспіративну валізу сховати, то було завше тягне її Семен, або комусь десь переночувати—Семен зараз радий своє ліжко віддати.

По-за цим гуртком були ще люде співчуваючі українству—Філонів, заможній домовласник у Харкові, в його хаті відбувався перший земсько-політичний з'їзд в кінці 70-х років, та часто відбувалися різні українські збори, напр. нелегальні свята Шевченкові. Це був дуже мовчазний, розумний чоловік, на якого з певністю можна було покластися. Він допомагав грошима і студентам, і Українцям. Лікар Піснячевський та професор Сумцов теж були завше щирими Українцями, але рідко коли бували в громаді. Були ще й інші особи, що, не належачи безпосередньо до Громади, завше допомагали Українцям, що я бачила в багатьох конкретних випадках.

Це інтелігентне оточення мене наче окриляло, бо давало мені якраз таку роботу, яку я любила—літературну. Саме тоді мали видавати повні твори Квітки Основ'яненка. Мені Багалій доручив написати біографію і

дав мені змогу працювати в археологічному відділі десь в сутеренах університетської бібліотеки над старими матеріалами з епохи Квітки. Ця біографія була надрукована в I т. творів Квітки, виданих у Харкові на початку 90-х років. Слідом за цим я написала огляд української літератури першої половини XIX ст.; ця праця була надрукована в журналі „Кіевская Старина“. Але ще цікавіша для мене була праця в відродженому товаристві „Общество Грамотности“. Мене обрали головою видавничого відділу, секретарем—Джонса, молодого університетського асистента (з походження Англієця). В Товаристві брала участь вся харківська інтелігенція під головуванням відомого професора фізики Шимкова. Українці не дуже вітали це Товариство, бачучи в ньому лише новий засіб русифікації українського населення. Але я з моїм природним оптимізмом гадала, що під цією фірмою можна буде видавати не тільки російські книжки, а й українські, а з російських вибирати на такі теми, що підносили б патріотичне почуття та давали позитивне знання, бо населенню українських земель цього так бракувало, воно було таке темне, і поки нема української книжки може й російські дадуть йому яке-небудь знання.

В ті часи в українстві постійно боролися ці два погляди—що краще для українського народу, чи абсолютна темнота, значить ігнорувати московську школу, московські книжки, чи йти на компроміс—використовувати школу яка єсть, книжки писані чужою мовою, з огляду на те, що всяка наука до лісу не веде, а хоч і чужою мовою, а все-ж таки знімає полуду з очей, будить свідомість взагалі, значить разом з нею і самосвідомість кожного народу, кожної нації. Вірна заповітам Драгоманова я завше поділяла цю останню думку і змагаючи всіми силами до здобуття для українського люду власної рідної школи, рідної літератури, я разом із тим завше йшла назустріч того, що могло популяризувати науку, що відкривало доступ до неї, хоч би це робилось і російською мовою. За це мене дуже переслідували деякі Українці, напр. Ольга Косач (Олена Пчілка), Грінченко. Останній не прощав мені ніколи того, як він казав, москвофільства, вбачав у моїх дружніх зносинах з російською інтелігенцією зраду українській справі, але тому, хто мене добре знав, ніколи і на думку не спало-б мене в цьому запідозрити. Я бачила, як тоді мало було українських культурних сил, як мало ініціативи, матеріальних засобів, щоб провадити свою громадську справу так, як, напр., провадили її Поляки за царського режиму. Вони вкрили цілу Польщу мережею приватних національних шкіл, і вміли з тим ховатися од переслідувань, бо мали допомогу духовенства і свідомої національної буржуазії. Ми не мали нічого подібного, і, крім 2—3-х родин, що послали дітей вчитися за кордон, щоб уникнути російських шкіл, всі, навіть Українці, що висловляли шовіністичні погляди в своїх громадських промовах, спокійнісінько посілали своїх дітей до російських гімназій, а чомусь простому людові не давали змоги йти до освіти тим самим шляхом. І Науменко, і я, і родина Рубісових не раз здіймали питання про організацію на приватні кошти своєї гімназії, де-б діти виховувались у більшій національній свідомості, де-б вони вчилися рідної мови,—і ніколи не знаходилося для цього ані потрібних грошей, ані належного числа батьків, ані персоналу учителів. При такому безсиллі не гріх було поширювати освіту й ворожою мовою.

Перша книга, яку видало харківське Товариство, була моя „Жанна д'Арк“, потім переклади з Доде та инш. Джонсові пощастило ввійти в зносини з одним комерційним товариством для продажу хліборобських машин, їм треба було поширити свою рекламу, і вони згодилися оплачувати нам всі кошти друку одного або двох аркушів, аби на останній

сторінці друкувалася їхня оповістка, згожувались також друкувати наші видання в потрібній для нас кількості примірників—20000—30000. Це, звісно, відразу поставило нашу працю на певний ґрунт. Так видані були мій „Карл Великий“, Родакової—„Розумовський“, мій „Сковорода“ та інші книжки.

Разом з видав. відділом організувався відділ народніх читалень. Ініціатива тут належала мені, але на чолі відділу став відомий професор-фізіолог Данилевський. При Товаристві була недільна школа, яку одвідували робітники й робітниця, нею кермувала пані Максимович, багата, старша вже жінка, правдива представниця застарілого вже на ту пору жіночого нігілізму,—ходила завше стрижена, в дуже простому темному одягу, курила сигаретку, залюбки підтримувала „принципові“ розмови. Вона мала одну дочку, яку кохала всім своїм чулим, хоч і в твердій оболонці, серцем. На її горі ця викохана, спещена дитина вийшла заміж проти бажання матери за молодого Касперова, типового петербурзького кар'єриста, що грав певну роль в міністерстві Вітте і мав ліберальний салон перед революцією 1905 р. У Максимовички була племінниця Олена Троїцина, з родини ніженських Троїцин. Це була вже немолода дівчина з дуже твердими демократичними переконаннями, але з дуже слабкими симпатіями до українства, яке вона все-ж таки визнавала, як необхідну демократичну течію. Вона любила українську музику, давала гроші на ріжні українські справи, але більше мала нахилу до космополітизму, дуже була освічена, знала чужі мови і щиро віддавалася своїй праці в школі. Вона і Максимович мали вілли в Криму коло Алупки, куди вони не раз запрошували нас на виноград. Але мені не поталанило ні разу побувати в Криму.

Я взяла працю в недільній школі—організувала з дівчатами років 16—17 літературні читання, і тут я переконалася, який великий вплив на моральний і інтелектуальний розвиток може мати добре скерований цикл літературних читань. Я читала їм і Квітку, і Шевченка й, для чужого ока, Тургенєва, а дівчата записували мені свої викликані цими творами думки. Але що значила наша невеличка жіноча недільна школа перед недільною школою пані Алчевської? Я пішла подивитись це диво, про яке писали і яке так вихваляли знамениті педагоги і публіцисти—Аврамов та инш. Великий дім недалеко від Мироносицького майдану, кімнат 10 в 2-х поверхах, в яких міститься школа та бібліотека, сила персоналу—молодих студентів і студенток, і-межи ними де-коли з'являється висока величя постать прегарної жінки з густим чорним волоссям і великими чорними очима, завше в багатому убранні—це була сама організаторка і директорка школи Христина Данилівна Алчевська, що прославилася не тільки добре поведеною недільною школою, на зразок якої творились потім нові школи і на Україні, і в Криму, і на Московщині, а ще й книгою великої цінности—„Что читать народу“¹⁾? Алчевську ціла московська преса вихваляла до неба, але честолюбній жінці цього було мало, їй хотілось і європейської слави зазнати. Жінка банкира, дуже багата, розумна, вона демонструвала свою школу на паризькій виставі на початку 90-х років. І справді, в її педагогічних методах було чимало оригінального, і преса парижська звернула увагу на *cette belle dame toujours en noir*, що сиділа за своєю розкішною вітриною. Але для Українців в її діяльності є велика хиба.

¹⁾ Цю книжку склали гуртки вчителів і вчительок з рецензій на ріжні книжки, що читалися народові, та з записаних безпосередніх вражень та думок слухачів з приводу прочитаного. Майже вся популярна й класична література російська пройшла через цю народню критику, підлягла їй і деякі українські твори. Але в книзі занадто багато штучного, через те вона не має навіть історичної вартости.

Незалежна, заможна власниця, вона могла-б у своїй школі на селі внести багато українського, адже-ж вона визнавала, що то село українське, вона-ж носила сама українське вбрання, всі її діти, особливо Іван, славетній тенор петербурзької Маріїнської та паризької опери, і Христя, наша дорога поетеса, вирости, залюблені в українську музику, українську народню літературу. А коли молодий Грінченко почав учителювати в її селянській школі і повний довір'я до такої славетної громадської діячки й педагога, давав українські книжки, розмовляв з дітьми по-українськи, то його викинуто зі школи, і така високопоставлена пані й не заступилася за цього щирого вчителя-Українця.

З Христ. Данил. я мало була знайома, але з панною Христею і п. Іваном я зустрічалася кілька разів у Москві в хаті моєї дочки. Вони обоє приваблювали своєю щирістю, високим мистецьким розвитком. Такого гарного виконавця в операх Вагнера, в „Фавсті“ та инш. я не знаю другого. Свій природній талант Алчевський ще підніс високою музичною освітою. Він страшенно соромився свого низенького зросту, але гарне обличчя і голос його чудовий, виразний робили з нього куміра жінок. Брат і сестра були звязані між собою ніжною приязню, і коли Іван несподівано сам один помер десь у Криму, Христя мало не збожеволіла з горя. Гарні вони були обоє!

Хоч як я була захоплена харківським життям, несподівано прийшлося його покинути. Праця у Гордієнка вже скінчилася і зовсім не так, як того сподівався Ол. Ол. Після того, як Ол. Ол. обробив майже всі спомини Гордієнка, весь матеріал для історії харківського земства, і все разом мало вже велику вартість цікавої історичної пам'ятки, Єгор Єгорович завередував, як це часто буває і з розумними старими людьми, вперся, що він не хоче друкувати цю працю, що не настав іще час, щоб публікувати всі ці історичні матеріали, що він запише цю працю в тестаменті університетові, але з заборону друкувати раніше якогось певного терміну. Даремне приїздили до нього і ректор університету і голова земської управи, запевняли його, що це його обов'язок довести до кінця таку цікаву, потрібну працю, Гордієнко був невмолимий. І Ол. Ол. справедливо міг ремствувати,—для чого-ж він так старався з цією працею, ночі просиджував над цими матеріалами, перевіряючи їх, невже-ж для того тільки, щоб гнили вони в таємних сховах університетської друкарні?

Ще добре, що він не лишився без заробітку, коли так раптово скінчилася ця праця. Його закликали до Києва міським статистиком. Ол. Ол. так любив Київ, що радий був би на всяку працю туди їхати, хоч би й на гірше становище, аби в Києві, а тут ще з'являється змога статистично студіювати й описувати це улюблене місто, визначити його статистичними цифрами. Та й наші родинні обставини так склалися, що вимагали нашого спільного життя у Києві: жінка мого брата після тяжкої хвороби туберкульозом вмерла, лишивши 5 душ своїх малих дітей і двох старших ще дуже молодих. Ол. Ол. і я ставали природніми опікунами усєї цієї родини.

Ми найняли велике помешкання на розі Володимирської та Благовіщенської, об'єдналися і ще раз почали нове життя. В нашому помешканні була велика зала, і ми часто використовували її для ріжних українських зборів, напр. для святкування роковин Шевченка, потім одного разу якось приїхав гарний торбаніст, зібрались музиканти, між ними Мик. Віт. Лисенко. Надзвичайно гарна постать високого торбаніста, ніжні згуки торбану справили на аудиторію дуже гарне вражіння, пам'ятаю особливо надзвичайно гарне виконання ріжних варіантів думи про Саву Чалого.

Я мала насолоду жити вже не під надзором поліції, але таємний

надзір все-ж таки постійно почувався. На той час Науменко саме розпочав організацію київського „Общества Грамотности“ і пропонував мені що-небудь написати для нього і я працювала над темою „Дніпро“. Взагалі якось відчувалася страшна різниця між цими двома українськими університетськими центрами—Київом і Харковом. Київ жив якось хоробливо,—то з гарячковим піднесенням то в нерухомій апатії, у Києва завше були високі недосяжні ідеали й змагання, завше політичні конфлікти, страшна роз'єднаність громадянства, поділ на ворожі гуртки, верстви. Липки—Поділ—Печерськ—Жилиня—це все цілком відокремлені світи, що не тільки жили кожний своїм власним життям, але й підозріло дивились на розвиток тієї чи іншої осібної частини. Харків не мав високої культурності Києва, але там було значно більше єдності, українська культура там мала свою давню традицію звязку з університетом, була свobodна від політичних конспірацій, там праця культурна йшла активніше, ширше організована.

В Києві на той час працювало дві організації—Народня Авдиторія з Андрієвським на чолі і „Общество Грамотности“ з Науменком. Вони могли-б допомагати одна одній, але відносини їх були в дійсності неприязні, і тільки „Кіевская Старина“ об'єднувала на своїх сторінках і старих етнографів та істориків, і молодих письменників. Саме тоді почав у ній друкуватись Винниченко, і ми всі зачитувались його оповіданням „Краса і сила“.

Але недовго цей раз довелось нам пожити в Києві. Опис міста—це була тільки часова праця, а з Харкова закликали Ол. Ол. на міський одноденний перепис, і ось на осінь ми знов переїздимо до Харкова. Одноденний перепис дуже цікавив Ол. Ол., і він закликав для спільної праці декого з своїх херсонських асистентів, між ними і Льва Падалку. Це була зовсім не звичайна людина, з гарячою, фанатичною любов'ю до України. Мовчазний, дуже стриманий, він якось умів добре ставитись до людей і оптимістично знаходити в них найкращі риси, але горе тому, в кому Падалка знайшов брехливість, неправдивість, тоді він уже не мав до цієї людини жадного довір'я. До Ол. Ол. Падалка ставився з надзвичайною приязню. Вони разом обмірковували програми праці, входили в зносини з різними міськими організаціями, разом провадили працю. Падалка любив статистику і присвятив їй усе життя. Після Харкова він працював у полтавському земстві. Спеціаліст-історик він був співробітником „Кіевск. Старини“ і автором кількох історичних розвідок. Людина виразних національних демократичних переконань, він непохитно служив їм при всяких умовах життя.

Одної ночі восени нас збудило стукотіння в двері, одчиняємо—перед нами ціла родина Падалок: він, його жінка з маленькою дитинкою, мою хрещеницею. Що сталось? Річка на набережжі, де вони мешкали, розлилась і затопила їхню хату. Поганенька річка Лопань, що на ній стоїть Харків, часто восени та весною заливає береги. Ми прожили вкупі кілька днів, поки Падалки знайшли інше помешкання, і я дуже зблизилась із жінкою Льва Васильовича. Молоденька, мало освічена, вона прагнула й освіти, й насолоди, її гарненькі темні очі любили сміятись і чекати від життя чогось надзвичайного, їй тяжко було з таким моральним ригорізмом, як Лев Васильович, який ставив перед нею тільки ідеал родинних обов'язків, а до насолод життя ставився цілком негативно. В Полтаві Падалка купив собі дім, щоб то землю під дім коло вокзала і поставив там за власним планом домок, дуже затишний з невеличким садком. Але власне господарство не вабило Катерину Федоровну, і, вже, маючи трьох дітей, вона покинула чоловіка. Цей родинний конфлікт тяжко відбився і на глибоко-чутливому Льві Вас. і особливо на

дітях: старший син кінчив самогубством, молодший, красень, вродою дуже подібний до матери, тяжко переживав розлуку з матір'ю і, шукаючи родинного життя, дуже рано одружився, але через війну мусів покинути свою молоду жінку в дуже тяжких матеріальних обставинах. Я бачила його в Києві в українському війську. Старша дочка Лена хотіла пробитись в житті не рутинним шляхом і, скінчивши гімназію, не пішла до вищої школи, а вступила на пораду батька до професійної ткацької школи. Тоді полтавське земство захоплювалось ткацьким промыслом, і справді в цих земських (були й приватні) школах вироблялись чудові речі, тканини, килими тощо, в чисто національному, але надто вже витонченому стилі. Але бажання інтелектуальної освіти, бажання пожити товариським життям вищої школи гризло Леночку, і вона проти волі батька приїхала до Києва і вступила там на вищі курси. Але й вони її не задовольняли, і вона скоро знов вернулась до професійної школи. Хороша була дівчина, але неврівноважена.

Приїхавши цей раз до Харкова, я вже не так захоплювалася Т-вом Грамотности. Я бачила, що воно справді не виявляє жадної прихильності до українства, не видає українських книжок. Я вчила музики маленького хлопчика сина д-ра Толочинова. Микола Пилипович був справжнім світилом в медицині—як спеціаліст в жіночих хворобах. Він мав великий дім на Сумській вул., де його жінка, відома романістка, приймала харківську інтелігенцію. Олександра Станиславівна походила з литовської родини Монтвітів, була типовою жінкою-письменницею. Не без таланту вона писала невеличкі досить гарні оповідання, деякі навіть українською мовою, стежила за літературою, за ліберальними течіями, була взагалі розумна, добра жінка. Тоді саме вона намірялась написати великий роман з боротьби чернігівського земства з адміністрацією і раз-у-раз атакувала мене, щоб я перевіряла її характеристики Петрункевича та інших наших діячів. В її салоні можна було часами зустріти і столичних видатних людей, що заїздили до Харкова, напр. Мякотина, Кареева, дуже популярного тоді після своїх „листів до молоді“. В салоні, в ідальні Толочинових було гарно, розкішно, але й особливо приємно, бо обоє вони були дуже розумні й добрі люди.

Через пані Єфименко я познайомилася з гуртком Полтавців—два брати Кисільови та жінка й чоловік К. Жінка була гарна. Коли вона тримала на руках свою дитинку, це була справжня мадонна Мурілло. Він кінчав університет, пропагував толстовство, видавав якийсь журнал і організував гурток, щоб заорендувати спільно шматок землі і заснувати колонію хліборобів. Вони були дуже симпатичні і справді сами робили всяку чорну роботу. Кисільов старший мав нахил до промов і був дуже ширий, але мало здібний промовець. Молодший Кисільов був ще дуже молодий студент ветеринарного інституту. Ми всі якось дуже добре сприяливались, навіть зфотографувались гуртом. Коли мене посадили в тюрму, то цей милий молодший Кисільов ходив до жандарів просити, щоб мене випустили, а посадили замість мене його. На щастя жандарі не звернули уваги на його дитяче прохання.

Крім того, коло нас крутилася ще молодь українська, студент Липа Семен, панночка Савич та інші. Тоді були вже встановлені правильні зносини з Галичиною, і періодично звіди приходили транспортом книжок—літературні збірники, журналу, політичні памфлети, переклади. На наше нещастя Семен ублагав мене один з таких транспортів прийняти до себе. Він розпинався, що лишить його в мене тільки на один день та що абсолютно поки-що не має куди його скласти. Ми мешкали тоді на Миросицькій площі. У Ол. Ол. вдсма було якесь засідання, і я навіть не встигла йому сказати, що то за пакунок я прийняла. І ось

тільки що ми полягали спати — традиційний нічний дзвінок, як казав Некрасов —

Вечерний звон, вечерний звон,
Как много дум наводит он...

Що я пережила в ту хвилину, коли я відчиняла двері синьомундирникам і знала, що в мене нема змоги сховати від них пакунок Семена. А що-ж там такого страшного було, як на сучасний погляд? Франко — Лис Микита та переклад Дон-Кіхота, та ще дещо Драгоманова, але в кількох примірниках, а це значить не тільки переховування нелегальної літератури, а ще й розповсюдження її. Одна думка — діти, Ол. Ол. що буде? І вони ввійшли, задзенькали острогами, засвічено лямпи, прокинувся Ол. Ол., почався трус. Тривав він цілу ніч, під ранок служниця поставила самовар — нерви потребували чаю, якогось підсилення. Дали чаю й офіцерові — і він людина. Прокинулись діти, повдягала їх, аж коли кажуть: „ми вас обох заарештуємо!“ Це було мені, як смерть. За що-ж Ол. Ол., я-ж їм кажу, що він нічого й не знав, що це виключно моя вина, що не можна дітей цілком самих лишати. На це мені відповідали лише грубістю. Ол. Ол. з природньою для нього коректністю вимагав лише, щоб йому дозволили взяти з собою ті папери, над якими він працював для міського перепису. Я протестувала, вимагала, щоб дозволили викликати кого небудь із знайомих до дітей. Це дозволили, і ми послали по пані Максимович, що мешкала найближче і дуже добре до мене ставилась. Діти плакали. Дочекались пані Максимович, дали їй потрібні інструкції, щоб протелеграфувала Зіні Ліндфорс, і лишилися наші пташенята знову сиротами, а нас у двох фаетонах повезли до тюрми. Це був один жах, — не те, що мене арештовано, а що через мене й Ол. Ол.! На щастя його через три дні випустили.

Взагалі нігде ми арештовані не бачили стільки одвертої симпатії, такої активної допомоги, як тут у Харкові від усіх — починаючи від студентів і кінчаючи аристократією міста — як панни Гордієнко, Толочини, Павловський, — голова міста. Діти були під певною люб'язною опікою — Жебуньова, Мішиного репетитора технолога Колпинського; приїхала з Києва моя люба небога Зіна, що завше, як янгол з неба прилітала до нас, коли траплялася якась біда. Але не обійшлося й без анекдота: коли нас одвезли до тюрми, Мішуня з заплаканими очима, трохи спізнившись, прийшов до своєї 3-ої класи в 2-й харківській гімназії. Стоуста чутка вже його випередила. І директор гімназії не посоромився глузувати з осиротілої дитини. „А що, арештували, — так їм і слід усім революціонерам, сепаратистам, і дітей їхніх треба навчати, щоб тим самим шляхом не йшли“. І своє навчання він розпочав з того, що без усякої вини посадив хлопця в карцер і звелів його вдягти в арештанське вбрання та продержав його на хлібі й воді до самого вечора, поки переляканий Колпинський не прибіг дізнатися, що сталося з хлопцем і не забрав його додому. Навпаки, жіноча гімназія, де вчилась моя Люба і де в кураторській раді були й прогресивні елементи харківського громадянства, як Шимков, Максимович та інші постановила тоді звільнити від плати за навчання мою дочку але до Міші, де-далі директор почав так чіплятись що прийшлося перевести хлопця до ліберальнішої 3-ої харківської гімназії, де він і скінчив середню освіту 1895 р.

Я в тюрмі не знала спокою, поки мені на побаченні діти не сказали, що тато вже вдома. А Ол. Ол. з природньою своєю добродушністю ще й жалував за своєю тюрмою: в камері, казав він, так добре писати, ніхто не завжає, нема тих усіх людей, що товчуться у нас в хаті цілий день.

Побачення мої з рідними відбувались досить вільно, в кімнаті коло канцелярії, — приходила, звичайно, Зіна з дітьми, і Люба приводила навіть

свою чорну красуню Тамару (собаку) на побачення до мами. О, як ці побачення підбадьорували мене!

„Справа“ моя набирала все більше політичного значення. Приїздив до мене головний „прокурор для особливих справ“, розпитував мене взагалі про український рух, чого саме ми домагаємось, в чому нас обвинувачують, як українофілів, і на прощання сказав, щоб я йому подала „об'яснительную записку“ про український рух, таку, щоб він, як сенатор, міг показати в сенаті. На побаченні я передала це Зіні, просила, щоб мені допомогли скласти таку записку, або може відмовитись мені подавати її? Мені переказали, що я кінче мушу скласти таку записку, що, може, це справді краще роз'яснить культурний бік українського руху. На щастя мене через три тижні випустили, і цю записку я склала вже за вказівками Ол. Ол. і подала сенаторові, який дуже гарно мене привітав і казав, що якраз оце їде до Петербургу, то й візьме записку з собою. Я дуже жалкую, що в мене не залишилося копії цього паперу, і про долю його я не знаю нічого.

Випустили мене лише тимчасово, на час слідства, яке тяглося цілий рік, і наше життя в Харкові йшло далі своїм заведеним порядком. Літом мене з дітьми запрошував до себе Тарновський, він належав трохи до толстовців, мав виноградний маєток у Мелітопільському повіті. Ми жили в них на товариських умовах. Нас годували що-дня смачними курчатами, а толстовець Тарновський соромив нас, що їмо „дітей“. Це був дуже цікавий тип прогресивної людини з широкою освітою, що ставилась цілком негативно до політики, і тільки в фізичній продуктивній праці вбачала найкращий шлях до соціального й морального відродження. Цілий день він працював на своєму винограднику нарівні з робітниками, а вечорами в затишному мистецьки оздобленому домі читалися часописи в різних мовах, грали на фортеп'яні. Це культурне життя давало мені той відпочинок, якого я дуже потребувала після всіх останніх переживань. Приїздив до нас і Ол. Ол., йому теж подобалось активне прсте життя Тарновських, степ, що розлягався навкруги, чудовий запах винограду, коли він цвіте.

В осени закінчилось слідство; Ол. Ол. зарахували в кару ті дні, що він цілком безвинно просидів в тюрмі, нас — Майстренка Семена, Липу, мене та ще когось з молоді засудили на кілька місяців тюрми, — мені три місяці. І тут знову харківці виявили мені таку ласкавість і любов!

Тоді тюремним лікарем був Піснячевський Фотій Вікторович, член української Громади, приятель Ол. Ол., і улюбленець усіх арештантів за свою добрість. Він придбав собі таку пошану і в адміністрації, і в громадянства, що не боявся ставитися до всіх арештантів, і кримінальних, і політичних, як-найліпше, так що коли мої родичі сказали йому, що я чекаю дитинку, він заспокоїв їх, що для мого здоров'я все потрібне буде зроблено. І справді, мене перевели в велику камеру, щоб я мала більше повітря (ох, як я ненавиділа цю величезну хату, де луна йшла від моїх кроків, де так сумно блимала малесенька лямпочка!) Мені давали ліпшу їжу, частіш випускали мене на прохідку в тюремний двір, але це все мене не потішало, ніколи не хотілося мені так додому, як тоді, хоч я й знала, що коло моїх дітей Зіна, що Ол. Ол. здоровий і закінчує перепис і що на такий самий перепис його вже запрошують до Чернигова. Через силу писала я популярну книжку про Карла Великого, їла з нудьгою ті ласощі, що прислала мені панна Гордієнко. Вона сивою голубкою впадала коло моїх діток, возила на санях своїми кіньми, брала їх в театр, все робила, щоб потішити їх і розважити Зіну. І можна собі уявити мою радість, коли на прохання мого чоловіка на підставі сві-

доцтва двох лікарів—Толочинова та Піснячевського, мені на останній місяць замінили тюрму на домашній арешт!

Це було справжнє щастя—вернутися додому саме на Різдво за два дні перед пологами. Зіна і діти жили всі в одній великій кімнаті, коло неї був напів-темний передпокій, а через коридор невеличка кімната Ол. Ол. Якимсь раєм здалась мені ота кімната, де були всі, кого я так любила. Зараз же прийшла моя дорога Гордієнко, умовились, що вона буде хрестити мого арештантика, що мав народитись в таких незвичайних обставинах. Домашній арешт полягав у тому, що мене привіз додому тюремний надзиратель, тюремний надзиратель мав жити в нас і стежити за моїм поведженням. Тут уже трагедія переходила в справжню комедію: ми занавіскою перегородили наш передпокій, поставили там надзирателеві ліжко, стіл з лампою, і вони по черзі кілька день жили в цьому передпокої і з великим співчуттям ставилися до нашого життя,—рубали дрова, носили воду і не думали навіть стежити за тим, хто до нас приходив. Та ще мій син, вже гімназист 5-ої класи пропагував серед них українську віру, все давав їм читати українські книжки і вони ними страшенно захоплювалися, і, смішно сказати, коли пройшов місяць і їм треба було покидати наш закамарок, вони з сумом верталися в тюрму, і прощання наше було цілком шире й сердечне.

Вночі з 7-го на 8-е січня народився син мій Юрко, і майже через тиждень після того його вже хрестили—Гордієнко і тюремний лікар Піснячевський; воду на хрестну купіль носили надзирателі. Жебуньов дуже тішився з такої „фратерніте“.

На другий день Ол. Ол. поїхав до Чернигова, а Зіна ще осталась глядіти нас. Скоро виявилось, що в мене нема зовсім молока, і Гордієнко конче радила взяти мамку; сама й знайшла дуже гарну жінку селянку, яка згодилась їхати з нами до Чернигова. Жалко мені було дуже покидати Харків і всіх тих Українців, що виявили стільки сердечної приязни до нас, жалко було покидати університетське місто та їхати на провінцію, але іншого заробітку не було. Та зимою я боялася їхати з малим, і ми лишилися ще в Харкові до весни, а з першими теплими днями вирушили до Чернигова, де нетерпляче чекав на нас Ол. Ол., Люба й Міша мусіли лишатися до кінця шкільного року, і ми влаштували їх в дуже милій родині проф. Радціга під доглядом любої панни Гордієнко й Жебуньова. І розпочалася знову нова фаза життя—4 роки в Чернигові 1895—99 рр.

IV.

Коли ми приїхали цей раз до Чернигова, то там помітно було вже багато нових течій. Після страшної реакції 80-х років громадянство наче знову набирало сили для боротьби, звісно, тільки культурної, лояльної, але все-ж таки боротьби. І як не дивно це, в Чернигові душею цього світлого руху був такий аристократ, як чернігівський губерніяльний маршалок („предводитель дворянства“) Миколай Павлович Долгоруков. Якось так сталося, що Ол. Ол., скрізь підозрілий для всякої адміністрації, Ол. Ол.—органічний Українець-демократ став своєю людиною в родині Долгоруких. Ця родина складалася з його жінки—милої доброї Марії Павловни, дочки Наталі 15 років та двох малих княжат років 8—11. Наталя товаришувала з моєю Любою. Мик. Павл. старався, і це йому вдавалося завдяки його тактовності та чутливості, об'єднати всі чесні елементи земства. Про нього справедливо казали, що для нього не було ані Елліна, ані Іудея, до всіх він ставився з повагою, усім радий був допомогти. Великий землевласник, бо й жінчині й свої власні мав великі маєтки, гласний Новокиївського повіту, де в нього була велика еко-

номія Топаль, він щедро давав гроші і окремим особам, персональним невдахам, і на громадські справи. Він дуже цікавився переписом, що його провадив Ол. Ол., стояв близько до народньої освіти. Тоді організувалося учительське Товариство, намічалися різні праці в народньому шкільництві, складався систематичний каталог книжок для народу. В нього вписані були й українські книжки, взагалі в учительській сфері якимось зазначався український настрій, помічався вплив Грінченка, що жив тоді у Чернигові, вплив Коцюбинського, що мав там свій власний дім з чудовими рожами в невеличкому садку. Шраг Ілля Людвигович стояв на чолі української громади досить численної. Тоді на громадах лежав обов'язок збирати гроші для Драгоманова, який саме тоді перебував у дуже кепському становищі. Цю працю з великою енергією провадив Мик. Вас. Ковалевський: він їздив по всій Україні, звертався до всіх заможних Українців, переконував, соромив і справді збирав потрібні гроші, постійно ризикуючи сам бути арештований за таку нелегальну діяльність. Не високий, з широким відкритим чолом, з розумними очима він виділявся серед тогочасних Українців своєю активністю, самовідданістю. І він конспірував, коли треба було, але ніколи не ховався з політичним напрямком свого українства, він майже відкрито висловлював свою єдність в думках з Драгомановим, всіма силами розповсюджував ці думки та видання Драгоманова.

Серед земства тоді видатну роль грали члени повітової управи—голова Тризна і члени Малявка та Бакуринський. Тризна, з старої української родини, був не дуже високої освіти, але з твердими переконаннями. Стояв більше на економічному ґрунті і старався всіма силами поліпшити економічне становище повіту і був скупий на всі інші земські справи. Малявка скінчив, здається петровську академію в Москві, був дуже самовпевнений, амбітний, страшенно перешкоджав Ол. Ол. в його праці, втручаючись в статистичні справи Ол. Ол., постійно ставлячи йому різні перешкоди поперек дороги. Бакуринський—щира людина, дуже скромний, працьовитий і така добра душа, що всі селяне в селі Церковиці, де в його був маєток, щиро його любили. Пізніше він був головою губерніяльної управи. Жінка Тризни Анна Олекс. і її сестра Ольга дуже близько стояли до народньої освіти, були в тісному контакті з учителями. Ми задумали з ними теж організувати видання українських книжок, і тут я вже ставила умову, щоб книжки ці писали по-українськи. Чимало з цього приводу виникало в нас суперечок, і не пам'ятаю чи привели до чого ці змагання. Головою губерн. управи був Хижняков, це вже був переконаний земець-політик, він брав участь у всіх земських з'їздах і на всіх земських зборах провадив політику земсько-ліберальну. Він був непоганий публіцист і писав у справах в журналах „Русская Мысль“ та „Русское Богатство“, де його шанували дуже. Щирий, сердечний він енергійно працював, особливо в шкільництві, підтримував народне учительство, яке в ньому завше мало свого оборонця. Він мав щастя вмерти при своїй чесній праці.

На жаль, Долгоруков не довго провадив так гарно свою миротворчу і поступову діяльність. Він десь заразився сипним тифом, про який тоді ще мало чуття було, і як поодинока жертва цієї хвороби, не зважаючи на всі медичні засоби, помер ще молодий і повний сил. Це була страшенна втрата і в тій гарній залі, де він так гостинно вітав завше всіх своїх гостей, чи вбогих, чи багатих, де чернигівська молодь так часто весело танцювала, стояла труна, запечатана, щоб не було зарази, і ніхто не смів підходити до неї. Але на вулиці тисячний натовп провожав дорогого небіжчика на вокзал. Звідти його мали повезти до родинної домовини в Топаль. Від усього населення—від Українців, від Євреїв були окремі

вінки, саме тому що він так добре ставився завжди до всіх націй, до всіх верств.

Ці 4 роки мого життя в Чернигові були заповнені працею для справи народньої освіти та викладами з літератури, яку я викладала вдома дівчатам, що скінчили гімназію. В 1897 р. на Волзі почався страшний голод, і молодь з столиць та з провінціальних міст їхала туди влаштувати їдальні. В Чернигові цю думку подав син адвоката Саца, молодий музикант Ілля. Він чудово грав на віолончелі. Ото-ж він і зібрав гурток 3—4 дівчат та 2-х молодих хлопців, щоб на громадський коштів поїхати в Казань. В цей гурток записалась і моя дочка, що тільки що скінчила в Києві гімназію. Хоч і страшно нам було пускати її так далеко таку молоденьку—17 років, але її бажання були для нас закон. І вона поїхала аж на 8 місяців. Вернулась вона з другим виразним бажанням—вчитися медицини, а що ні на київські ні на петербурзькі курси не приймали до 20 років, то вона стала просити пустити її в Монпельє в університет, куди їхала її знайома Маруся Григорович. Але в таку далеку подорож ми вже не одважувалися пускати її саму. Ол. Ол. став старатися, щоб мені видали закордонний паспорт. Жалко мені було покидати старого, я доручила доглядати його Міші, що вже вступив у харківський університет. Але цей догляд був непевний, а до того-ж і робота в Чернигові кінчалася, і Ол. Ол. заклакали тепер в Полтаву, де провадив статистичну земську перепис Кулябко Корецький. Знову нове місто, нові умови життя, і Ол. Ол. треба було акліматизуватися там зовсім самітньому,—бо я гадала прожити з Любою цілий рік. Тим більше, що в мого Юрка виявилась грижа, страшенно його мучила, і ми хотіли його оперувати за кордоном. В вересні все було готове для нашого від'їзду. Сумно провожав нас Ол. Ол. на вокзал, ми їхали на Київ, де мали забрати Марусю, яку нам доручала її мати. Перебувши два дні у Києві у Зіни, ми ввечером виїхали на Львів—Відень—Женева, Монпельє. Як сон пролетіли три дні чарівної подорожи через Альпи, і старовинне Монпельє прийняло нас в своє лоно. Скоро знайшли 2 кімнатки, дівчата вступили до університету, почалося в них студентське життя, а я гляділа Юрка, придивлялась до загального французького життя. Ми опинилися на території Прованса саме в часи розквіту його сепаратизму. Існувало товариство *Les Filibres*, яке плескало провансальську мову, літературу, видавало *Revue Filibre* присвячену етнографії й фольклору Прованса. Містраль був у zenіті своєї слави, Обанель теж. Я захоплювалась цим близьким моєму серцю національним рухом, написала про нього статтю, захоплювалась поемою Містрала *Mireille* і з Юрком побувала в головних місцевостях Прованса—в Авіньйоні, в Арлі, і це останнє місто справило на мене особливо велике вражіння своїми римськими руїнами; дуже добре підтримуваний амфітеатр, в якому під голим небом виставляють Кармен,—старовинний собор—все це повно такої величньої античної краси та ще під цим безхмарним південним небом. А перед цими пам'ятниками давно минулого проходили красуні арлезіянки в своїх національних убраннях.

Літом ми їздили купатися в морі в Палавас— $\frac{1}{2}$ години їзди залізницею від Монпельє. Студенти ходили в екскурсії на *S. Loup* та інші вершини Малих Альпів (*Les Alpines*). В цей приїзд до Монпельє я вперше виступила з публічною промовою про Україну. Філібри влаштували свято на честь Містрала, наші студентки і я дістали картки. Юрка так гарно вдягли в українське вбрання, що навіть сам Містраль звернув на нього увагу. Я сказала йому привітання од українських прихильників, розказала під яким суворим режимом живе Україна, і як їй тяжко розвивати свою національну культуру. Проголосили тост за розвиток України, і

тут ті самі питання, які я і 20 літ пізніше завше чую на всіх європейських зборах— L'Ukraine—quel est ce pays? Quel est ce peuple? Я продеклямувала вірш Шевченка „Садок вишневий“. Потім все це було описано в часописах, і Юрко, і моя промова про Україну, і я послала ці часописи Ол. Ол., як найкращий трофей моєї першої спроби ширити знання за Україну в Європі.

Але ця екскурсія мало не закінчилась трагедією: моя дочка з іншими студентками полізла по скелях, що обступають долину, де притулилось невеличке містечко, десь посковзнулась і впала в провалля, на щастя не глибоке. Студенти підняли її непритомну, всі гості кинулись туди, я пам'ятаю як мені назустріч товстий професор літератури ніс мою Любу. Віднесли її просто в шпиталь і зараз же її там зробили перев'язку,— в неї була глибоко поранена ліва брова, лікар продизенфікував рану, зашив і зав'язав цілу голову. Ми рушили з першим потягом додому в Монпельє, треба було бачити якою увагою і співчуттям оточило мою дочку все це миле південне громадянство,— професори Pelissier і др., всі сіли в наш вагон, жартували, розважали поранену, що вже весело сміялася. Але прийшлося кілька днів носити перев'язку та ходити до лікаря.

Студенство з Росії в Монпельє жило спільним товариським життям, не поділялось на Українців та на Росіян. Багато було єврейських дівчат з Одеси, також дочка Комарова. Часто влаштовувались концерти чи то на користь студентів, чи то на російських арештованих політичних, і гроші посилались або в Київ, або в інші міста. На концертах виступали переважно Українки, особливо Галя Щасна, Киянка, пізніше жінка Іллі Сада. Вона завше й організувала ці концерти і сама співала, в неї було дуже приємне мецо-сопрано, дуже гарно виходили дуети моєї дочки з нею. Хор був мішаний і чоловічий; співали в ньому і Болгари і Українці, спізали народні пісні всіх слов'янських народів. Французам дуже подобались ці концерти.

Була студенська ідальня, але не дуже процвітала. Тоді у Франції лише зароджувалась думка про народні університети. Професори організували в Монпельє курси для робітників, і наші студентки вважали за свій обов'язок підтримувати все, що робилось для робітників; це був ще молодий соціалізм, ми всі з ентузіазмом вітали Жореса, коли він приїздив до Монпельє, і бельгійського відомого соціаліста Вандервельде. Коли кінчався виклад, всі бігли в спеціальну ресторацію-бар, де братались з робітниками, і все це життя здавалось рідним, а коли на свята грав місцевий оркестр марсельєзу, всі брали участь в маніфестації і всі ми тоді думали: „господи, якби-ж то так і в нас!“, і сумні вертались в свої студенські кімнати і до болю хотілося кинути науку, вернутись додому, страждати і битись знову в залізних ланцюгах царського режиму А в вікна йшли з садів чудові пахощі рож, цвітучого винограду, цвітучих маслин, слижкових дерев, розкішний південь наче заспокоював наші болі своєю чарівною красою. Тепло, повно квітів. Нікуди правди діти, скільки разів наші студентки та студенти-Французи крали ці квіти зночі з тих розкішних садків!

Були й такі студентки, що цілком акліматизувалися у Франції, виходили заміж за Французів. Французи, і професори, і студенти, добре ставилися до наших студенток, відзначали їхню працьовитість. Вони казали: „Якщо ви ввечері пізно, коли все місто спить, побачите освітлене вікно, то будьте певні, що то вчиться руська студентка“. Студенти, хоч спочатку, коли з'явилися наші студентки, і сіпали їх за коси, але потім ставали гарними товаришами, допомагали їм в студіях,—бо поганенька підготовка наших жіночих гімназій дуже утруднювала їх нашим студент-

кам на медичному факультеті. Одна з студенток була на правничому факультеті, виявляла великі здібності, і ми всі нею пишалися.

Літом їздили купатися в Палавас: там чудовий пляж, і Середземне море ніжно обіймає його своїми хвилями. Але як почались вакації, і південне сонце запекло вже не жартами, всі розлетілись, хто куди міг. Ми для економії поїхали на 2 місяці на Женевське озеро. В селі Анієр мали одну кімнатку і обід у простого селянина, та невеличку терасу над самим озером. Було дешево, красиво і затишно. Я, як завше, мала якусь платну літературну працю, і раділа, що могла спокійно писати. Люба їздила з товаришами по озері і студіювала хемію, на іспиті з якої провалилась. Малий Юрко після операції грижі, що йому зробив в Монпельє дуже гарний хірург, набрався сил і знання французької мови, граючись з дітьми господині.

А Ол. Ол. з захопленням писав про своє нове життя в Полтаві, про нові, цілком українські типи дідичів, яких йому доводилося спостерігати. Він їздив до родича Гоголя, члена повітової полтавської управи, там була така бабуся, що ще пам'ятала М. В. Гоголя. Хотілося вже додому, вакації кінчались, я вже знала життя в Монпельє, і Люба там себе почувала, наче в рідному оточенні. Ми розлучались не без суму. Перед від'їздом разом оглянули Шільйон на протилежному березі озера, і вона подалась на південь, а я з Юрком—на північ. В Базелі оглядали твори Бекліна. Дюрера,—і далі, не зупиняючись, через Київ у Полтаву.

Там Ол. Ол. і Миша вже обжили гарненький будинок в садку проти земської управи. Тут мене вже чекали, щоб організувати дитячий садок—набиравось дітей душ 10, такого самого віку, як мій Юрко: діти Падалки, лікаря Волкенштейна та инш. Поділили їх на 2 групи, я навчала ріжних наук, Ол. Ол. учив співати, хтось іще приходив з ними малювати. Син поїхав до Харкова на 2-й курс в університет. Ол. Ол. захоплений був статистикою, як і всі його помічники—Рклицький, Падалка, Ротмістров та инш. Полтава тих років жила досить інтенсивним культурним життям. Організовано історично-етнографічний музей і провадила його цілком віддана справі людина. Влаштовано „Гоголевський дім“ з читальнею й книгарнею. В усі ці організації статистики вносили багато українського, і все культурне життя Полтави почало закрашуватися українською ідеєю. У нас часто збирались,—співали, звісно, українських пісень. Дехто (Рклицький) висловлювали свої вражіння од полтавського українського життя і в друку, чи то в формі белетристичних творів, чи то в формі економічного допису. Що-йно проведено тоді залізницю Київ—Полтава, і таким чином маленька патріярхальна Полтава безпосередньо зв'язувалася з двома українськими університетами. Стало наїздити більше молоді приносились нові політичні течії, і саме Миша Мартос, Муха (Антонович Дмитро), Олександр Коваленко організували першу активну політичну українську партію, не на еміграції, а не терені України.

Звичайно, їм не пощастило довго пропагувати свої думки—програм партії Р. У. П. (Револуційної Української Партії). В харківському університеті повстали студентські розрухи. Українські студенти маніфестували на вулицях, співали українських пісень і в своїх вимогах, крім загально-студентських справ, торкалися і національних. Мишу вислали з Харкова в Полтаву, але в Полтаві його арештували у нас, при чім підчас трусу він необережно сховав у чобіт ріжні компромітуючі його папери, листи з Галічини то що: його роздягли, все знайшли й арештували. Почалась нова ера—арешти синя! Але не минало й мене. Правда, я ні в чому не була замішана, але мене тягали на допити, при чім жандарський капітан поводився зі мною так грубо, що я мусіла подати скаргу прокуро-

рові. Після одного з цих допитів мене арештували там таки в жандарській управі і без жадного обвинувачення одвезли в тюрму, ту саму, де сидів мій бідний любий Миша, про увільнення якого я вже мала обіцянку прокурора. І ось я в брудній, противній камері, а там мій маленький Юрко тимчасово у моєї чернігівської землячки Анни Володимирівни, жінки Флегонда Щихудького. Як же він буде далі без мами? Звичайно, знову божим посланцем прилетіла Зіна Ліндфорс.

Тяжко самій сидіти в тюрмі, але в сто раз тяжче переживати арешт дорогих рідних. Думка, що Миша тут, за кілька сажнів сидить в такій самій неволі, як я, мучила мене. На щастя ці тортури тривали не довго, через два тижні нас обох випустили—Мишу ранком: мене того самого дня ввечері. І мене, і Мишу випустили під „гласний надзор“ з забороною куди-б то не було виїздити з Полтави. Для мене це була дрібниця, а для Миші це виключало змогу вчитись далі в університі!

Арешт нас обох викликав у Полтаві велике заворушення і не мало пошкодив Ол. Ол. в його земській службі. Порушена була й тиха втіха дитячого садка. Якось ніяково було скликати знов дітей і виявляти цим певну об'єднаність між батьками, бо на ті часи це вже було „таємне товариство“. Перебило це й наші невинні журфікси, на яких у нас збирались статистики, красуня Волкештейн, жінка найпопулярнішого в Полтаві лікаря, Щихудька, студенти-товариші Миші: Кучерявенко, Петлюра, — тоді ще студент духовної семінарії і вже завзятий Українець. В розмовах та співах так гарно проходили ці товариські збори. Одного разу був запрошений до нас милий Володимир Галактіонович Короленко і його просили щиро висловитися, як він ставиться до національного питання взагалі та до українського зокрема. Він сказав майже те, що він і в пресі не раз казав, що він не зносить жадного шовінізму, що потрібне тісніше об'єднання культурних верств України і Росії. Памятаю, що його промова дуже не сподобалась молоді, і Миша, що змів прилюдно добре говорити, дуже сміливо й розумно цюмов доводив божку полтавського російського громадянства хибність та несправедливість деяких поглядів і відносин.

У Короленка теж бували журфікси, у нього збиралась уся російська інтелігенція і т. зв. „малороси“, що не знали до кого певніше пристати. На цих журфіксах подавались різні новини з Петербургу, як літературні, так і політичні, читались листи з різних далеких місць, заслання, конспіративно збирались гроші на арештованих та на нелегальну літературу і т. ин. Взагалі це було „огнище“, так само, як і помешкання Русових, хоч оточення в Короленка було цілком родинне—він жив з своєю жінкою, двома дочками-підлітками, гімназистками, та дуже милою тіткою, Полькою з походження, але дуже щирою та чулою людиною.

Великою втіхою було ще для нас одвідувати Опанаса Рудченка, що писав під псевдонімом Мирний. Він мешкав на тихій, віддаленій од центру міста вулиці в своєму власному домі. Жінка його була Німкеня, і нова атмосфера в хаті, всі три хлопчики-гімназисти в хатніх коротких курточках—все мало на собі характер порядку і певности. Затишно було в ідальні з лямпою під зеленим абажуром слухати оповідання Опанаса Яковлевича. Він служив у казенній палаті, і мав дуже мало вільного часу для своєї улюбленої літературної праці. Саме тоді він був захоплений перекладом Гайавати. Він був страшенно скромна людина, але видко було, як йому приємно, що нам подобається його переклад. А що Оп. Як. не був певний у своєму знанні англійської мови, то ми вмовилися привести до нього Короленка, що дуже радо згодився познайомитись з таким талановитим українським романістом. Він взяв з собою англійський текст поеми Лонгфелло і уважливо слухав переклад в мистець-

кому читанні Мирного. Мені аж дивно було бачити, як наш шановний письменник боявся критики Короленка, але крім похвали не прийшлося йому нічого чути, хіба дві-три поправки в перекладах індіанських виразів.

В Полтаві я познайомилась з одною дуже оригінальною жінкою. Вбиралась вона майже зовсім по чоловічому, мала коротке волосся, заміж і не думала виходити, маючи вже біля 40 літ. У неї був маєток недалеко від Полтави. Жила вона в гарнському будинкові сама з товаришкою з якою вона не розлучалася вже кілька літ, і оточувала її ніжною увагою. Нас зблизила справа народньої освіти. Та певна давно мала в своєму селі школу і їй хотілося організувати там навчання як-найкраще. Я запропонувала їй для її народньої бібліотеки українські книжки і—як це типово для полтавської аборигенки російської культури—вона вагалась, скільки разів підкреслювала, щоб я вибрала для неї що є найкращого, у неї все був якийсь сумнів—чи воно справді добре буде, коли народ читатиме книжки своєю мовою. У неї була якась мішанина толстовства і європеїзму. Вона високо ставила морально-філософські погляди Толстого, додержувалася його демократизму в житті, сама плекала свій сад з різнорічковими рожами і деревами всяких пород. Особливо гарний був рожевий явір коло самісінького ганку. З другого боку вона відзначалася дуже широкою освітою своєю і тонким розумінням краси і мистецтва, довго жила за кордоном і була правдивою європейкою у своїх поглядах і нахилах. Правдива європейка з цим неясним толстовством в центрі Полтавщини, без знання української мови і дійсних потреб того народу, серед якого вона жила!—Але й вона була корисна народові—заведила поліпшення в агрономії.

Зовсім инше вражіння справляла родина Беренштамів, що мала маленький хутір в Миргородському повіті над тихою річкою Пселом з прозорою дуже здоровою водою. В невеличкому домі лунала українська мова, на полицях та в шафах майже виключно книжки або українські, або про Україну, теми розмов майже виключно політично-національні, відносини з населенням сердечні, а разом з тим нічого з ним спільного: почувалося що Беренштами, з усією їхньою культурою, з їхнім щирим патріотизмом зовсім чужі цьому народові, що приносить їм яйця, молоко, чує їхню українську балачку і підозріло ставиться до них. Щось здається йому тут непевне, і робить він всякі пакості—кому? своїм щирим друзям. За що?

Бачила ще й третю родину землевласників на Полтавщині, родину Янушкевичів. Це бувший репетитор мого Миші, колись талановитий меткий студент харківського університету. Одружився з дочкою видатного земського діяча заможного Зеленського, і почав хазяйнувати. У Зеленських боргів було—й не злічить. Молодий зять—природник повів так гарно господарство, що за кілька літ виплатив усі борги, і мав такий добрий зиск, що міг жити з родиною не без комфорту і навіть придбати собі велику бібліотеку. Цілий день він був на полі, сам кермував всіма галузями господарства, я чула як він з робітниками весь час балакав по українському, але як же він і лаявся, які „слівця“! Жінка, бувша аристократка, красуня, тепер господарювала, знала всіх чисто бабів на селі, могла цілими годинами балакати з ними, покумалася мало не з цілим селом, знала всі романи в селі, і справді була тісно звязана, з населенням, була природньо своя серед нього. Тяжко було колись розв'язати це питання—як, з чим найкраще можна підійти найближче до селян—чи з ідеями, чи через благодійність, чи з практичним арторитетом?

V.

В 1902 р. минало 25 літ статистичної праці Ол. Ол., праці, переведеної з щирим завзяттям в трьох губернях України: на Чернігівщині, Херсонщині й Полтавщині та в двох українських містах: Києві й Харкові. Кілька разів ця праця переривалася підозріннями та переслідуваннями з боку адміністрації, одначе великі надруковані праці показували скільки в них вложено невтомної пильності й ясної думки. Тепер товариші-статистики розкидані були по різних місцевостях України, але всі, належачи до одної статистичної школи, захотіли відсвяткувати 25-літній термін своєї праці. До них приєдналося чимало українських громадян. Але труднощі були в тому, щоб одержати дозвіл начальства та влаштувати не інтимне статистично-родинне свято, а по змозі загальне українсько-громадське.

Обставини якраз тому сприяли, бо в Полтаві панував на той час ліберально-лагідний настрій. Того літа моя доня Люба приїхала до нас у Полтаву на цілі вакації. Її молода жвавість, чудовий голос приваблювали до нашої хати всю українську молодь Полтави й найкращі місцеві музичні сили. Всі вони радо взяли участь у святі юбілею. Воно почалося в нашій хаті і зовсім для мене несподівано прийшли представники харківського Т-ва Грамотности і подали мені на спомин 10-літньої моєї праці в цьому Товаристві надзвичайно гарну адресу, якої я в житті своєму навіть і не сподівалася. Слідом за цим прийшли офіційальні організатори юбілею Ол. Ол. і запросили його до залі земської управи (ще в старому її будинку). Там уже було повно земців, статистиків з різних губерній, українських письменників, полтавських громадських діячів. Коло невеликого стола стояв трохи схвильований Ол. Ол., і до нього підходили делегати різних українських організацій та подавали йому адреси в гарних окладинках. Особливою красою відзначався дарунок полтавського кустарного Музею—величезний альбом в дерев'яній різбленій окладинці: на передній дошці був вирізаний дуб, під дубом кобзар, в далечині полтавський краєвид, на задній дошці був вправлений шматок старовинної шовкової плахти. Цю справді художню працю виконав простий селянин самоук¹⁾. В середині в альбомі були краєвиди Полтавщини та портрети її діячів і поетів.

Цілий ювілей мав характер такої широти, такої глибокої пошани і любови до ювілята! Увечері був концерт, співала Люба—і соло, і дуети з віолончеллю (студент Герасимович), співав статистик Вербицький. Було справжнє свято, так багато зїхалося Українців—був елисаветський кооператор Левицький, багато Киян, Харковців, уся полтавська молодь і старші громадяни. Обмірковували різні чергові справи, відбудову хати Котляревського, ілюстроване видання його „Енеїди“, говорилося про konieczність влаштування 100-літніх роковин першого видання його творів.

Не всіпі всі гості розїхатися з Полтави, ще всі адреси, телеграми лежали несховані у нас у вітальні, як уже ранком прийшли жандарі і поставивши перед Ол. Ол. обвинувачення, що він хоче „отделить Малороссию от России“—на що Ол. Ол. з добродушною усмішкою відповів: „не маю на це ані війська, ані сили“,—почали обшукувати нашу хату. Їх поява була настільки несподівана, що багато людей в цей час прийшли до нас, і їх усіх затримували і не випускали, аж поки не скінчився трус. Це було комічно, гості хвилювались, не знали яка доля чекає їх, а жандарі з насолодою перебирали всі наші папірці—а їх же така сила!—і ось натрапили вони на скриньку моєї дочки з усіма її дівочими таємними

¹⁾ По смерті Ол. Ол. цей прегарний альбом я віддала на переховування в Київський Історичний Музей.

листами, щоденниками і цілою романтикою молодого віку. Вона кидається ратувати від брудних поганих очей жандарів свої скарби, але жандарі з присмаком одчиняють заповітну скриньку—ось воно де українська „красола“ захована. Дочка плаче, ридає, даремне мій чоловік запевня, що це не його й не мої папери, що вони не мають жадної політичної вартості. Та якось пан прокурор (прокурори завше хотіли являти собою джентельменів) змілосерджується, і нещасливу скриньку повертають студентці з Монпельє. Закінчується трус несподівано дуже щасливо, нікого не заарештовують, лише нещасливим „гостям“ роблять допит—по що, в яких справах прийшло їх так багато до Русових, жандарі як завше при наших трусах повезли з собою цілу фуру паперів. І коли жандарі забрались, і прийшли знепокоєні наші приятелі, на нас напав гомеричний регіт, і Ол. Ол. все пишався: „ви не жартуйте зі мною, я маю силу відділити Україну від Росії!“ Прекрасна мрія!—він не дожив до її зреалізування, а тоді, коли брутална російська влада стояла в своєму апогеї, мрія ця здавалась такою недосяжною фікцією. Після трусу Ол. Ол. кілька раз брали на допити, все розпитували про Галичину, при чім пан прокурор ніяк не хотів вірити, що Львів і Лемберг—це те саме, і закидав Ол. Ол. брехню та викрочування, коли той йому це доторив.

Але скоро інші події, більшого значення повстали на території Полтавщини—почалися селянські розрухи, весною 1902 р., по економіях великих панів—у Кочубея в Диканьці та в інших місцях. Проти селян висилано військові кінні загони, вони жорстоко розправлялися з нещасним населенням, грабували села, мордували селян, стояли „постоем“ по кілька день і за цей час зфуражували й з'їдали всі запаси селян.

Полетіли доноси, що селян бунтують статистичні переписи, що це статистики підюджують їх, а статистики всі керуються сепаратистичними революційними ідеями Русова. Голова управи Лизогуб був занадто кар'єрист, щоб захищати Ол. Ол.—він дуже коректно переконував Ол. Ол., що йому треба покинути свою посаду в статистичному бюро бо є таємний наказ від Плеве—тодішнього страховища, міністра внутрішніх справ чи голови жандармерії, який вимагає, щоб Ол. Ол. покинув „пределы Полтавской губернии“. Ще одна українська губернія ставала неприступною для Ол. Ол. А з Петербургу давній приятель Ол. Ол. чернігівський земець Шликевич, тоді директор страхової контори „Надежда“ в Петербурзі закликав Ол. Ол. зайняти посаду завідуючого статистичним відділом тої контори. Петербург, столиця, чи-ж дозволять там жити тому, кому заборонено майже половину України? Але міркування начальства були завше таємницею для простих смертних. Відповідь Плеве була цілком несподівана. Проситесь до Петербургу—це можливо, тут ви не страшний для нас, там ви свій сепаратизм не піднесете вгору, тут ви не шкідливий, хоч ви обоє під „гласним надзором“, але я вам дозволю жити в столиці. Ще несподіванішою була ласка начальства й далі: зде-нервований усіма цими подіями Ол. Ол. прохав дозволу на два літні місяці поїхати за кордон, і це йому теж дозволили,—все, що хочете, лише покиньте Україну, здавалось хотіла нам сказати влада.

І ми покинули Полтаву, як покинув її рік перед тим Миша, виключений за укрainство з харківського університету. Він емігрував теж за дозволом начальства й учився у Ляйпцігу у відомого географа Ратцеля. Вирішили ми з'їхатися в Римі: дочка—з Монпельє, син з Ляйпцігу та ще наймолодша племінниця Галя Ліндфорс та її подруга, красуня Оксана Василевська. Літо було таке холодне, що Ол. Ол., жартуючи, казав, що він рад би не то що в Рим, а в саму Африку їхати аби зігрітися. Та хотілось не так фізично зігрітися, як одійти, хоч на якийсь час, від того тяжкого кошмару, що гнітив усе життя під старим режимом. І мандрівка

наша справді була чудова. Три тижні в Римі ми оглядали всі його прекрасні руїни з таким знавцем класичності, яким був Ол. Ол. Потім Неаполь з його чудовою затокою, Помпея і грізний Везувій з своєю незмінною „фумаролою“. Немає такої іншої країни, як Італія, з її життєрадісним, талановитим народом, ці вуличні серенади, тарантелла, що її танцювали емігранти на величезному пароплаві на передодні від'їзду в чужі невідомі краї, чорноокі діти в лахмітті з макаронами, повні жмені, все це, ця мішанина високого мистецтва і злиднів, ця південна чарівна краса неба, моря, рослин і печатя класичної давнини на всіх руїнах— цього нігде не побачиш в такій гармонійній красі! Тут відчувалась якась єдність, якась подібність цього південного народу з нашим українським, теж південним теж талановитим, але таким приборканим, пригнобленим у своєму розвитку.

З Неаполя морем до Генуї, де великий пам'ятник Колумбові і таємнича краса Campo Santo. Далі через Альпи все вгору до кліматичної станції Беатенберг, під саму Мон-Розу, в густі смерекові ліси над Інтерлакеном, в чудову сувору місцевість, де лікувалась моя племінниця Оля Камінер. Люцерн з роковим історичним святом незалежності, коли все озеро, береги та гори ілюміновані, а всі отелі так переповнені, що нігде не знайдеш хати. І нарешті найкраще таке вже знайоме Женевське озеро. Тут на французькому березі в маленькому місті Evians les Bains ми прожили майже місяць. Ол. Ол. був з нами недовго, його закликав Вовк до Парижу. Товариші не бачились 20 років, Вовк лише мріяв про поворот на Україну, хоч у Парижі, в колах французьких учених антропологів та етнографів користувався чималою повагою. Ол. Ол. поїхав до нього, щоб обміркувати цей поворот, щоб звідти попрямувати до Петербургу і там знову розпочати нове життя. З допомогою петербурзьких Українців він знайшов дуже миле помешкання на Петербурзькій Стороні, і туди прийшли незабаром і наші многотрадальні манатки. А ми з Любою та з Юрком ще пожили в цьому чудовому містечку над озером, оглядали Монтре, Шільйон, і в кінці серпня Люба повернулась до Монпельє, а ми з Юрою до татка в нові умовини життя.

Та як що влада гадала нас „обезвредить“, перегнавши нас до столиці, то вона на цей раз помилилась. В Петербурзі тоді вже була організована українська Громада, було так зване Добродійне Видавниче Товариство, що видавало популярні книжки українською мовою. Правда все, навіть те що мало науково-популярний зміст, треба було вкладати в белетристичну форму, це виходило часом досить комічно, але разом із тим для селянського читача це полегшувало розуміння наукових відомостей і більше захоплювало легкою формою. Так у таку легку белетристичну форму Ол. Ол. пощастило вкласти маленький курс метеорології („Подія на хуторі“), науки так потрібної хліборобському народові. Так само Д. І. Дорошенко—тоді студент петербурзького університету розказав про відкриття Америки, склав різні біографії; Є. Чикаленко—свої „Господарські поради“ і т. и. Також і я написала про французьких виноградарів. Це саме Товариство видало мої 2 підручники—Початкову географію і Букварь. Це був сміливий крок, бо таких підручників російська цензура не пропускала українською мовою, хоч, правда, це було після революції 1905 р. Ще сміливішим виступом Т-ва було видання повного „Кобзаря“ Шевченка. Редагування доручили молодому дуже симпатичному вченому В. Доманицькому. Але найголовніша й найтяжча праця це було добитись у адміністрації дозволу на „повне“ видання. Майже кожний вірш із так званих „нецензурних“ творів Шевченка приходилося виривати у начальства добре обміркованою дипломатичною упертістю, і ця праця найбільше належала Стебницькому Петрові Януа-

ровичу. Крім змісту „Кобзаря“ приходилося ще боротися за ціну майбутньої книжки. Товариство хотіло дати два видання—одне розкішніше, дорожче, а друге дешевше, яке могло-б розійтися серед народніх мас. І ось саме у це народнє дешеве видання влада найбільше боялася пускати цілого „Кобзаря“. Але якось пощастило таки виконати задумане. Взагалі в петербурзькій громаді були люди щиро віддані українській ідеї і з широким світоглядом, такі, як Стебницький, Лотоцький, Забіла. З них звісно, найкращою людиною не можна не визнати П. Я. Стебницького. Син простого священика з містечка Корсуня, він через усе своє життя пройшов, не зазнавши ані великого особистого щастя, ані високого становища, прожив усе життя в невтомній праці на користь українського народу, і в цьому кришталевому чистому житті не було ані зерна неправди, ані краплини егоїзму, себелюбства. Завше скромний, не висовуючись нігде наперед, він виконував у Громаді завше найтяжчу працю, освітлюючи її найширшим розумінням її ваги. Серце П. Я. було повне любови до людей, любови завше активної, він завше готовий кожному допомогти—це добре знала вся тодішня молодь українська у Петербурзі, знали це всі, хто мали з П. Я. які небудь близькі відносини. Чулий, добрий, шляхетний у всіх своїх вчинках він жив самотній і завше так тепло, так затишно було в його парубоцькому помешканні в самому центрі холодного бюрократичного Петербургу, коли він запрошував до себе нас, членів української Громади. Так багато українського було в цих невеличких кімнатах, стільки сердечности в його відносинах з товаришами. Він служив у редакції якогось адміністративно-статистичного органу міністерства хліборобства і завше акуратний, сумлінний у своїй праці він користувався не зважаючи на своє українство, пошаною з боку начальства. Але П. Я. постійно тягло на Україну, він тільки й мріяв оселитися у Києві, і він навіть купив там невеличкий шматок землі. Усій петербурзькій громаді він визначав напрямом, тихенько, не висуваячись ніколи наперед, але працюючи день і ніч, виконуючи свій обов'язок, і службовий, і громадський з ідеальною сумлінністю, уміючи і петербурзьку українську молодь і старших українців навести до праці корисної для України. Тоді було дуже багато української молоді в Петербурзі. Вона була досить об'єднана, і молода Громада складалася з студентів усіх вищих шкіл Петербургу. Але клімат і погані умови життя дуже впливали на стан здоров'я, на настрої наших синів південного краю, і чимало їх вмрало від сухот, хорувало на нервові хвороби. Все це навело Стебницького й Солодилова на думку зорганізувати товариство ім. Шевченка для допомоги українській молоді, що студіює в Петербурзі. Метою цього товариства було збирати гроші на цю допомогу і об'єднати коло неї заможніших петербурзьких Українців. Особливе співчуття цьому товариству виявили на початку старий Пелехін, адмірал Алексіїв і пані Красовська. Гроші збирали і підписними листами і концертами. Українські концерти в Петербурзі дуже любили не тільки Українці, але й російська публіка за гарну музику. Майже завше до участі в них запрошували зі складу імператорської опери артистів, що співали українські пісні. В організації цих концертів активну участь брала Маруся Забіла, п. Гребенюк. У складанні програму звичайно брали активну участь Заремба та Ол. Ол. Але на ті часи можна було вибирати лише з творів Лисенка, бо інші композитори—Сениця, Стеценко ще не виступали, як композитори, а Степовий що-йне видав коштом Благодійного Товариства свої перші романси. Але як суворо не переводили вибір музичних творів, ніколи не можна було уникнути, щоб на біс яка-небудь, хоч би й найславіша співачка не заспівала якої-небудь найвувльгарнішої української пісні, як напр. „Ой казала мені мати“, яка і своїм змістом

і манерою виконання цілком порушувала витриману гармонійність музичного програму. Але взагалі, хоч як тяжко було влаштувати ці концерти—концерти-вечірки з танцями, вони мали все таки велике національно-громадське значення, об'єднуючи всю українську колонію та демонструючи розвиток українського мистецтва.

Аж ось вибухнула японська війна, несподівано, невідомо за-ради чого. Хоч на воєнні справи витрачалися мільйони, держава зовсім не була готова до війни. Проте урядовці з якимсь цілком незрозумілим призирством ставилися до Японців. Усе заворушилось. При тій безнадійній пасивності, в якій приходилося жити російському громадянству, війна з'явилась, як активний чинник, зворушила всю молодь—кого кинула в псевдо-патріотичний бік, а кого просто в активно-філантропічний. Формувалися гуртки сестер-жалібниць, всі поспішали на Схід, де незвісно за-ради чого лилася кров, де чуто було стогін і прокльони людей, що самі не знали кому потрібна їхня смерть, їхні страшні страждання. В моїй родині теж виявилось глибоко гуманне змагання polegшиги ці страждання, взявши на себе обов'язок сестри-жалібниці: дві мої небоги Зінаїда та Людмила Ліндфорс, що тоді кінчала курси Лесгафта, записались в сестри-жалібниці державного Червоного Хреста. Ані Ол. Ол., ані Лесгафт (що дуже добре ставився до Людмили) не ухвалювали їх вчинку. Обидва щиро казали, що війна є таке жажливе, негідне людности явище, що розумна людина не мусить брати у ньому жадної участі і не мусить підлягати загальному гіпнозові. Але мої дівчата не могли спокійно жити, як жили досі, коли вони тепер знали, що там поранені лежать без догляду, хворі без лікування. Вони поїхали і справді свято виконали свій обов'язок. Підчас бою під Мукденом якось не встигли вчасно вивезти їхній лазарет, і вони залишились при ньому в Мукдені, як полонені Японців. Вони потім оповідали, як коректно ставилися ці „азіяти“ до полонених взагалі, а до санітарного персоналу зокрема. Взагалі ця війна вперше розкрила всім очі, хто з противних сторін був справді „азіятом“ і неуком у воєнній справі, а хто навпаки виявив свою культурність і цілковиту приготованість до війни. Японці чинили російській армії образи одну по одній і нещадно розбивали всі плани російських генералів, одбивали в них всі позиції одну по одній, і перед усім світом що-далі з кожним днем все більше виявлялась вся безсилість, темнота неприготованість цієї великої держави, що чванилась своїм простором від „хладних финских скал до пламенной Колхиды“, від Балтики до Великого океану. І це правдиве виявлення державного безсилля Росії всіх наче електрикою зворушила й запалило до опозиції. Японську війну прирівнювали до війни кримської, і як тоді наслідком війни було визволення мільйонів кріпаків, так тепер сподівались примусити уряд дати конституційний державний лад. Терпець уже вривався, громадянство ясно бачило на цій війні всю неможливість абсолютизму. Всі політичні партії об'єднались в одному змаганні, звалити той абсолютизм, визволити народ (а ми Українці, поправляючи, казали їм—„народи“) з неволі. З найбільшою енергією і широким розумінням справи працювала партія К. Д. В ній об'єднувався цвіт російської інтелігенції—вчені, професори, земці. Розпочалось славетні політичні з'їзди в Фінляндії. Стебницького, Ол. Ол. і Лотоцького раз-у-раз запрошували на ці збори, і взагалі провідники цієї партії запобігали не тільки перед Українцями, а й перед іншими поневоленими народами, які всі ставили умовою великого перевороту національне визволення. Вігте теж виявляв якісь несподівані симпатії до Українців, і Ол. Ол. разом з іншими представниками української громади в Петербурзі подали йому відповідний меморандум і прохали визволити українське слово з тих кайданів, в яких воно загигало. Ака-

демія Наук обрала окрему комісію для розв'язання питання про права української мови. В комісії цій працювали під головуванням Шахматова 2 російських професори з літературного відділу Академії Наук і як експерти—Ол. Ол., Стебницький, Лотоцький, я, Науменко. Засідання відбувались у довгій кімнаті в будинку Академії, де на нас суворо і велично дивився величезний бюст Катерини II і на стінах портрети видатних діячів-академиків і царів. А за великими вікнами Нева вся світилася вогнями своїх численних мостів. В кабінеті було тихо, затишно і велично і радісно, що в цьому великому науковому осередку обмірковується питання нам усім таке дороге. В усіх дискусіях Шахматов вражав нас своїм глибоким знанням нашої мови в її філологічних властивостях і в історичному розвитку. Як результат наших трьох чи чотирьох засідань вийшла ціла доповідь, у якій Шахматов у цілком науковій і об'єктивній передмові доводив незалежність нашої мови, визнавав її за мову, а не за діалект. Як додаток до його розвідки ішли наші статті.

В цей час у Петербурзі відбулась уже цілком надзвичайна подія—з'їзд усіх народів російської держави, які вимагали автономії. Ініціаторами з'їзду були Ол. Ол. і Поляк професор Бодуен де Куртене, який і був головою на засіданнях, що відбувались цілком відкрито, але скоро були заборонені, так що з'їзд не міг обміркувати всіх справ, і це докінчувалося вже по приватних помешканнях. Але перші засідання були дуже імпозантні. Які тільки народи не були тут представлені!—і Буряти, і Татари, Азербейджанці, Грузини, Білоруси, Фінни, Поляки, Латиші та ін. В усіх було спільне горе—пригноблення їх нації, культури, національної гідності, але які одноманітні і разом із тим різні були засоби того пригноблення національної свободи: де ображали релігійні почуття, а де руйнували економічний добробут, а ще десь відбирали мову и т. д. Представники різних шаблів культурного розвитку всі ці патріоти вимагали одної такої простої річі—дати кожному народові, кожній нації волю розвитку економічного і культурного. Коли всі збирались в нашій хаті, всі ми такі різні умовами свого життя, релігійним світоглядом, всі розуміли одні одних і в нашій спільній неволі і в наших завданнях,—і Бурят, і Тунгуз, що з захопленням оповідав нам про відродження тунгузького театру і навіть опери, і Кіргиз, і Башкир, що скаржився, як у них московські урядовці забирають землю, і чемний Поляк і Естонець із стриманою іронією розказували нам, як винищує російський уряд їхню вікову цивілізацію. Багато було цікавого в усіх цих оповіданнях, часом про далекі мало відомі краї. Але коли вони збирались до нас на чай, куховарка наша так лякала представників монгольської раси, що ні за що не хотіла до них виходити,—було подасть самозар, тай сховається. А представник Бурятів своїм філософським буддійським світоглядом цілком зачарував нас, і здавався мені на цілу голову вище багатьох петербурзьких мудреців.

Серед цього загального політичного піднесення та руху не мовчало й учительство. На чолі учительського руху стали три імпозантні постаті давно відомі своєю працею в педагогічних колах—Чорнолуський, Дущечкін та Чехов Володимир. Чорнолуський походив з Чернігівщини, мав органічні симпатії до українства, але ні в яких наших організаціях, рухах не брав участі, підозріло дивився на наш „сепаратизм“ і жартуючи сміявся з мене, що, як тільки хто починає обмежувати права України, я з добродушної жінки стаю фурією. Чорнолуський був дуже гарна людина—розумний, кришталеву чесний, чистий душею. Учительство справедливо звало його „совістю“ товариства. У нього була якась моральна інтуїція, що завше правдиво вказувала яким шляхом треба йти до політичної мети. У Фінляндії заклали Всеросійське Товариство Учителів. В президії були

Чорнолуський, Душечкін, Проскуракова, Новожилов, Рєпєва і я, як представниця українського учительства. В принципах згодились: вимагати національної школи для кожного народу, піднесення народнього учителя в економічному й інтелектуальному його становищі та більшої його незалежності від адміністрації. Після довгих дискусій ухвалено, щоб учительство брало участь в тогочасній боротьбі за конституцію, а що тоді саме була на черзі дня справа загального страйку всіх установ, то ухвалено, що й школи та учителі мають теж страйкувати; але багато членів учасників зборів висловлялись і проти цього, що, мовляв, ми не маємо права вмішувати дітей у політичну боротьбу. Одначе гасло загальної боротьби вже пролунало по всьому Петербурзі, і гімназисти та інші школярі вже були ним захоплені й утримати їх було неможливо. Значно більше пасивности й навіть ворожости до цієї боротьби виявили директори та учителі державних шкіл. З найбільшим запалом ішли на цю боротьбу нові гімназії. Тоді можна було бачити, як учні (не тільки старші, але й середні до III кл.) цілими юрбами ходили по вулицях Петербургу і „снимали заняття“, як тоді там це називалось, щоб-то заходили в школи й оголошували скрізь обов'язковий страйк. На перманентні під той час засідання учительського бюро раз-у-раз приходили делегати від спілки мелоді, або заявляти про прилучення до страйку ще якоїсь державної школи, або прохати поради для розв'язання якого-небудь конфлікту чи то з батьками, чи то з начальством. Новожилов, сам молодий студент страшенно захоплювався цим живим рухом молоді, але Душечкін, будучи сам директором школи, старався його не то що стримувати, але якось привести до певного порядку. Душечкін був головою президії Учительської Спілки. Походив він з Новгородщини, був високий, огрядний, і його часто називали новгородським ведмедем. Спокійний, відданий ідеї емансипації учительства, добродушний він був, як твердий стовп, на якому стояло наше Товариство. Часто засідання відбувались в його бурлацькому помешканні, і гостинний голова частував нас чаєм з величезним гарячим пирогом. Взагалі ми всі були звязані між собою щирим товариським чуттям, і всі раді були б життя віддати за свою спільну справу. Літом 1904 р. скликано всеросійський з'їзд учительства теж у Фінляндії, на який мали зібратись представники всіх народів, щоб поставити конкретно свої вимоги, освітляти справжнє становище шкільництва у поневоленних народів. На цей З'їзд були закликані і українські учителі і їх делегатами приїхали Черкасенко і Кудяк (останній пізніше прийняв псевдонім Чалого для більшої безпечности). Інформації делегатів, звісно, були жалківі. З представників різних народів zorganizували бюро, і це бюро збиралося в нашому помешканні. З доповідів склалася ціла брошура, яка й була видана друком, але пізніше, за часів реакції була заборонена.

Аж ось настав і великий день проголошення конституції, призначено вибори до Думи. День був зимовий, але всі бігли на вулицю, не сиділося вдома, на вулицях мало знайомі люди сходились, віталися, цілувалися, радість грала на всіх обличчях. Але не довго тривала ця радість, вже того самого вечора з усіх усюдів повилазили інші люди, злові, темні, п'яні—так звані чорносотенці виступили на оборону абсолютизму, з ненавистю до всього поступового вони ходили юрбами, носили портрет царя, співали державний російський гимн або молитву „Спаси господи люди твоя“, і горе було тій групі студентів чи поступовців, що зустрічалися з цими маніфестантами: доходило зараз до бійки, і вже в той самий день визволення пролито кров його оборонців. Це було щось таке несподіване, незрозуміле. звідки, хто підслав цю темну, п'яну, роз'ярену юрбу, яка йшла проти кращих людей і виступала несвідомо й проти того куміра, який вже сам себе не визнавав за силу. Тільки пізніше вияви-

лося, що весь час поки підготовлялась конституція з не меншою енергією працював монархічний так званий „Союз русского народа“, який мав звязки з найвищими колами і працював вільно, хоч і таємно. Під його впливом зараз же після оголошення конституції почались арешти серед впливових діячів—поступовців, траплялись і терористичні виступи, які завше доручувано цілком темним несвідомим людям (убивство Герценштейна). В перші дні по конституції що-хвилини повставали непорозуміння. Я пам'ятаю, як на другий день увечері мій 9-літній син, почувши спів на вулиці, хотів бігти прилучитись до „нашої“ маніфестації, але ми musili утримати його бо почувли фатальний спів гимну. Страшенну паніку наводив цей „Союз“ на провінції. Поступові кола всіма силами використовували нові горожанські права, скрізь заворушилася преса, на Україні почало виходити майже одночасно 20 часописів, в Петербурзі ми мали 2 органи—загальнополітичний „Український Вістник“, в якому редактором був Ол. Ол., а секретарем Славинський, що вславився своєю марудною повільністю в роботі,—через нього числа місячника завше виходили з запізненням, що страшенно обурювало Ол. Ол. Найближчу участь у місячнику брали Грушевський, Стебницький, Лотоцький та ще де-які Українці, що раніш стояли остеронь українства, як от Овсянико-Куликовський.

Другим органом нашим була щотижнева часопись „Наше Життя“, як виразниця нашого парламентарного життя, орган української фракції у всеросійській Державній Думі. Там, звісно, працювали ті самі люде, але й надсидалось туди багато кореспонденцій. Саму справу видання дуже енергійно провадив молодий Доманицький. Часто редакції обох цих органів збирались у нас. На жаль, раз-у-раз приходилось дивуватись, чому ці перші вільні газети, наші політичні органи мають таку слабу підтримку від Українців—так мало надсидалось статей і кореспонденцій, мало давалось грошей, і матеріальний стан обох видань був дуже кепський. Українська фракція працювала в згоді з федеративною фракцією усіх націй, а також з партією К.-Д., які в той час ставились прихильно до національного питання, хоч завше в межах тільки дуже вузької автономії. Ці національні питання самі висувались тоді на чергу і їх обмірковувано по всіх часописах Петербургу, як от „Наша Жизнь“, „Наши Дни“ та ин. Часто на різних засіданнях приходилось сваритися за вузьке розуміння національного питання у всіх цих визначних російських мислителів—Мілюкова, Плеханова, Короленка. Один тільки ставився з широким розумінням і щиро прихильно до нашої справи—відомий соціолог Максим Ковалевський. Він мав свій орган—„Страна“, велику щоденну часопись, і в ній був широкий відділ провінціальних дописів, при чім Україні належало одно з перших місць, а редагував цей відділ Ол. Ол. „Страна“ була справді європейська широко поставлена часопись, до якої тоді ще не доросло громадянство, і вона скоро примушена була закритись через брак передплатників.

Наша Учительська Спілка теж не спала,—скликала величезний з'їзд всеросійського учительства. З'їхалося понад 1000 членів. Від нас були Прокопович, Чалий і ще де-хто з учителів народніх шкіл Київщини та Полтавщини. З'їзд був бурхливий, відстоювали національну школу, нові методи, говорилось про жахливий стан народнього учительства. Головою був якийсь високопоставлений педагог, він стримував промовців і насилу довів з'їзд до кінця без того, щоб його зачинала адміністрація. Але наслідки з'їзду для багатьох учителів були трагічні,—кого заарештували, кого позбавили посад. Спілці нашій приходилось за багатьох учителів заступатись перед начальством. Але її безпосереднє заступання не завше було корисне, бо в ті „конституційні“ часи сама приналежність до Спілки була вже провинною в очах влади. Нашого Прокоповича теж позбавлено

тоді посади учителя в комерційній школі П. І. Холодного, тільки приватна гімназія Жекуліної одважилася його прийняти на посаду.

Цілий час цього бурхливого життя наша родина хоч і брала в ньому дуже активну участь, переживала страшне горе: старший син мій Михайло, що вчився у Ляйпцігу заслаб невидужливо на тяжку хворобу нервово-мозкову. Він учився у Ляйпцігу, бо після своїх політичних арештів був позбавлений права на вищу школу і на Україні, і по цілій Росії. В Ляйпцігу він образ собі за спеціальність географію, бо ще в харківському університеті працював у проф. Кваснова і подав йому велику працю—Флора наших степів. У Ляйпцігу він скоро став одним з улюблених слухачів відомого географа Ратцеля і почав працювати над докторською дисертацією: „Будинки в прикарпатських горах і долинах“. Для цієї праці він збирав матеріали підчас своїх кількох подорожей по Гуцульщині та Галичині. Він був запеклий Українець, любив і Надніпрянську Україну, і Західню. В журналі „Вєстникъ Европы“ були надруковані його вражіння з подорожі по Карпатах. І ось цей талановитий дорогий хлопець, вже одружений з дуже гарною на вроду німкенєю, батько маленької дочки, майже напередодні свого докторату приїздить до нас літом 1906 р. в Алешню, і ми не пізнаємо нашого Мишу,—та сама завзятість в переконаннях, той самий палкий патріотизм, але в руках якесь некоординованість, якась непевність в орієнтації,—таке було наше жахливе спостереження. Коли ми привезли його до Петербургу, він уже настільки стратив свідомість, що я повела його до Бехтерева, і славетний психіатр ясно висловив свій присуд: „у Вашего сына не простое разстройство нервов, а серьезное мозговое заболевание“. З цього моменту почався для нас усіх період невимовного горя, турбот. Були примістили Мишу в Бехтеревську клініку, але вона ще відповідала найменшим вимогам догляду—хворих там били, у Миші вкрали там шлюбний перстень, це його хвилювало і він втік, його зловили; він сумував дуже за жінкою, викликав її з Ляйпцігу, вона довго не вірила своїй недолі, благала відпустити Мишу до Ляйпцігу, де кращі лікарі, кращі лікарні. Повезли ми з нею нашого хворого, влаштували його в найкращій лікарні, і йому наче краще стало. Через 2—3 місяці він так намагався в листах, щоб ми його забрали з лікарні, що я не витримала—поїхала по нього. Тут я побачила, що залишати його на догляд жінки цілком неможливо. Миша сам з великою радістю згодився повернутись до Петербургу. Забрала я і його маленьку (один рік) Олю і зимою перевезли їх до нас. Тяжка то була подорож: малу дитину глядіти, доглядати за слабим, щоб не скочив з потягу. Де-який час Миша жив укупі з нами, потім по різних приватних лікарнях, то знову з нами на літньому побуті в Оранієнбаумі. Свідомість у нього то зникала зовсім, то знов верталася. Хвороба виявлялася в неоднаковій мірі. Але добра ласкава вдача не покидала бідолашного хворого, і всі доглядачі по лікарнях казали, що вони ніколи не бачили такого доброго, сердечного хворого, як наш Михайлик. На початку 1909 р. смерть звільнила його від усіх страждань. Поховали його на фінляндському цвинтарі. За трюною з далекої лікарні до Фінляндського вокзалу йшли та залізницею їхали до цвинтаря тільки ми та любий Петро Януарович.

VI.

Тимчасом, хоча реакція зміцнялася, але преса, література все таки користувались певною свободою, і Українці енергійно працювали: Петербурзька українська Громада крім того що спромоглась на безцензурне видання „Кобзаря“ Шевченка під науковою редакцією Доманицького, видала дуже цікавий збірник „Українській вopосъ“ російською мовою для поінформування тих Росіян, що уперто не розуміли нашої справи; розпо-

чато наукове видання „Українській Народь“ історія, статистично географічний дослід, мистецтво та література. Але нам треба було вже розлучитися з милою петербурзькою громадою, наше циганське життя припинилось тільки на 7 літ нашого перебування у Петербурзі, а тепер знову вимагало свого: контора „Надежда“ мала припинити свою діяльність за браком коштів, починалось скорочення штатів, а далі й ліквідація. Треба було знов шукати иншого заробітку Ол. Ол.; старий статистик Покровський закликав Ол. Ол. до міського петербурзького Статистичного Бюро, але тут несподівано прийшов заклик і з Києва: там заснований був Комерційний Інститут, і директор його Довнар-Запольський запрошував Ол. Ол. викладати там статистику. Затремтіло старе серце Ол. Ол.—Київ, магічне слово! жити в тому улюбленому місті, працювати на науковому терені, до чого він ще за молоду готувався, визволитися з Кацапландії,—це було щастя, що усміхнулось Ол. Ол., хоч трохи пізно на 60-му році життя. Листи Ол. Ол. краще виявлять, як він до цього поставився. Восени 1908 р. він виїхав з Петербургу.

Я не могла так скоро виїхати; треба було думати, куди перевезти хворого Мишу, молодший син Юра учився в гімназії Мая (вона тоді була найкращою в Петербурзі), треба було зліквідувати мої справи в Учительській Спілці. Відсвяткували Різдва в Петербурзі, на початку лютого помер Миша, і тільки весною вирушили ми до Києва. Шкода було розлучитися з петербурзькою громадою, з донькою, що жила вже в Петербурзі (чоловік її відбував свій адвокатський стаж), але тягло також до праці на Україні.

В травні Київ чарівно гарний, але з громадського боку після гучного життя в Петербурзі Київ здався мені страшенною провінцією. Жили ми в помешканні пані Требінської, що виїхала на той час за кордон лікувати сина. Родина Требінських була мені здавна близька: я знала п. Требінську ще в Чернігові молодого гімназисткою, на прочуд гарної вроди, нестримно жвавої, правдивої вдачі, з невичерпаною і потім. за все життя, енергією. Пам'ятаю, як вона, на диво цілому Чернигову, вилізла десь на дах і кукурикала, як півень. Одружившись вона багато працювала в своєму маєтку на Полтавщині, в Ковряях Золотоносського повіту, завела там у себе школу і була в найкращих близьких відносинах з селянами, і взагалі у Марусі Требінської було таке чуле серце, вона до всіх ставилась так широко й сердечно! Українство її було органічне, вона так само, як і син її та дочка, палко любили Україну і були в тісних персональних зносинах майже з усією молодюю й старою Громадою українською, але паралельно й з усіма найкращими діячами російськими. Ніколи нікому й жадній організації родина Требінських не одмовила ані в матеріальній, ані в якій иншій допомозі. Доманицький був одним з найдорожчих гостей у Требінських, і в Ковряях, і в Києві. Було ослабне який-небудь український студент,—Маруся вже коло нього, і обід принесе, і старається, щоб примістити його в лікарню, чи в санаторію, ходить, розважає. Тяжко було-б жити „на цій зубоженій землі“ без таких широких добрих душ. До політичних справ Требінська була скорше індиферентна, але може, була й федералісткою, бо вона не розподіяла своїх симпатій між обома націями. Це був політичний тип дуже поширений у Києві перед революцією, такі були Лучицький, Василенко та ин. Українці: любили широко етнографічну Україну, її природу, але не мали виразної політичної свідомости і виховані в російській школі, в російському суспільстві не мали віри в державні сили українського народу і все тримались за російські погляди, за російську державну систему, вважаючи федерацію і тісну згоду з Росією за найбільше щастя для України.

Як тільки скінчилась наука в гімназії Науменка, куди вступив мій

син Юрій, ми поїхали до Вінниці, гадаючи там примістити Мишу, бо вінницька окружна психіатрична лікарня вважалася тоді за найкращу на цій Україні. Але довелось Мишу поховати в Петербурзі, а в Вінницю поїхали ми вже самі. Якраз навпроти лікарні, на другому березі Буга Ол. Ол. найняв для нас літне помешкання, куди й сам скоро приїхав. Вінниця, взагалі Поділля, зробили на нас незвичайне вражіння: чудовий Буг з своїми водоспадами, скелі, гори, скрізь камінь, або—на полі—чорна оксамитна земля. Все так одріжнялося од нашої Чернигівщини, рівної, як долоня, з її болотами, пісками та темними борами, або хоч і від Полтавщини, яку ми знали більше з-понад Псла та Ворксли—тихих річок в низьких берегах, з піскуватим дном та чистою водою. Течія Буга була така прудка, скрізь виступало з його хвиль каміння, і сам нарід, що тут жив, значно відрізнявся і від наших чернигівських лапацінів, і від культурних полтавців. Тут населення було наче більш пригноблене. Багато жило тут Поляків, які поводились, наче дійсні господарі краю.

До нас незабаром приїхав Д. В. Маркевич. Була така думка, щоб спільно нам купити над Бугом шматок землі тай поставити, кожний собі, хатинку на старі літа. А що ми ніколи не мали готових грошей, то вирішили продати наш хутір на Борзенщині, куди ми не мали ніколи часу й заглянути. Знаючи нашу непрактичність, приятель наш Маркевич приїхав до нас допомогти нам у цій справі. В результаті він купив собі чудову панську садибу майже в самому місті (Сталий Город, Соборна ул.), а ми—дві десятини землі з садом і полем та з невеличким домом на 4 кімнатки. З того часу й до смерті Ол. Ол. ми що-літа перебували там (1909—1915); туди лікарі завше висилали Ол. Ол. на поправку, коли астма не давала йому закінчити виклади весняного семестру. Тихо, спокійно сидючи під високою черешнею одпочивав Ол. Ол. і набирався нових сил на осінь.

Напроти нас жив дуже цікавий тип селянина-штундаря. Це була чесна працююча людина з твердими євангельськими переконаннями. Він любив приходити до нас і в довгих монологів висловляти свої погляди „на правду й неправду життя“. Від часу до часу до нього приїздили штундарі з сусідніх сел, вони вкупі читали євангеліє, провадили релігійні бесіди. А коли почалася війна, цей штундар відмовився йти в москалі і, хоч у нього була велика родина (жінка й п'ятеро дітей), він волів просидіти якийсь час в тюрмі та не зламав своїх переконань. На примусові роботи ходив, але проливати „кров братів“ не пішов. Так і випустили його з тюрми, бачучи його твердість. Це був добрий сусіда нам, на нього ми й покидали нашу оселю, як виїздили на зиму.

Гарно було коло нашої хати,—поле, ліс, через нього дорога до Буга, сила квіток, ягід. Особливо гарні були вечорі. Сонце золотить поля і Буг своїми останніми проміннями, біло-рожева гречка ніжно, наче молоком пахущим, обливає поле, а по другий бік дороги—високі жита стоять тихо й непорушно, де-коли тільки, від легесенького вітру захвилюються... Не побачити мені вже їх ніколи!

За пів-версти від нас мешкав полковник Оберучев, до нього що-літа наїздило багато людей з Одеси, з Києва, і молоді, і старших. Його жупорець ховався в яру над великим глибоким ставом, в якому було дуже багато риби. В саду було багато овочевих дерев, тут хазяйнувала жінка Оберучева, яка жила на хуторі й літом і зимою. Це був центр поступового російського громадянства, дуже підозрилий для вінницької жандармерії, так що вона часом навіть труси там переводила. До української справи Оберучеви ставилися з певним співчуттям. Зусиллями Маркевича скоро у Вінниці зорганізувалася невеличка українська громада. Видатними діячами в ній були Лозинський, голова вінницької земської управи, при-

ятель графа Гейдена, тодішнього маршалка, Сніжинський, Білінський та ін. Лозінський був талановитий, дуже розумний земський діяч. Дружина його була мила особа, Полька, і сам він з походження був напів Українець, напів Поляк. Незвичайно вихований з прекрасним обличчям він приваблював до себе всі верстви суспільства. В земській праці був це широкий демократ, близько брав до серця українську справу, але в земстві, особливо в справі освітній переводив свої погляди в життя дуже обережно. В земстві він користувався великою пошаною. За кілька трьохліть, що його обирали головою, він вкрив повіт школами (яких тоді в південно-західному краю було так обмаль) і лікарнями, значно поліпшив міську лікарню. Добре розумів людей і вмів добирати найкращих робітників—учителів та лікарів. З Ол. Ол. у нього повстала скоро велика дружба. Сніжинський служив десь в акцизі, був прекрасної душі людина, широкий Українець, політично цілком свідомий, давній член різних українських організацій. І Сніжинський, і Лозінський мали у Вінниці чудові оселі, де в садах дозрівали найкращі овочі, особливо завдяки праці самої пані Лозінської, що кохалася в садівництві, в її невеличкому садку було завше сила троянд та інших квітів, дуже гарно розсаджених. Тут уже виявлялася Подолія з її багатим ґрунтом і лагідним кліматом.

Білінський (Микола) був старенький самотній бурлака, жив у Вінниці лише на громадській праці, старий член одеської громади, вірний її традиціям, але з великою прихильністю також до Києва. Людина високо освічена, незвичайно лагідної вдачі, з лицарським відношенням до жінок і з пуританською шляхетністю в усіх своїх зносинах з людьми. Всі ці люди були з одеського університету, який справді накладав на людей якусь зовсім іншу печать, ніж київський. Всі вони радо гуртувалися навколо Маркевича в його гостинному домі на Старому Місті недалеко від церкви, яка в своїх стінах бачила колись і Богдана Хмельницького, і палкого Богуна. Маркевич умів серед польських місцевих землевласників знаходити людей, що співчували українським національним інтересам.

Вінниця взагалі не мала характеру українського культурного центру. В ній панували Євреї та Поляки, по всіх крамницях лунала польська мова, а коли звернешся до крамаря по українськи, він і слухати не хоче, й дає найгірший крам. Тільки на Старому Городі показувалася цілком українська етнографія, лунала подільська українська мова, розбігались ярами суто українські хатки, оперезані пишними мальвами. Там в одному яру показували напів-зруйновану хатку, де жили якісь революціонери, а коли жандарі прийшли їх арештувати, вони відстрілювались до останнього набоя, а потім, підпаливши хату, і самі позастрілювались. На царині жила родина Хоменка. Це був селянин видатного розуму, який всім сином своїм дав вищу освіту. Найстарший син Іван відзначався особливими здібностями до мов, ґрунтовно знав латинську, грецьку, французьку, німецьку, англійську та італійську мови, страшенно кохався в науці й з 1920 р. учився у Відні з університеті, а в Римі готувався на місіонера й студював східні мови. Ціла родина Хоменків була дуже культурна, але ні в чому не відступала від старих українських звичаїв.

Саме місто Вінниця дуже мальовниче положе понад Бугом і пишалося в густих садах. Старі мурі коло сучасного собору надавали містові якийсь імпозантно старовинний колорит. Літом у Вінниці бувало повно молоді, що з'їздилась сюди і з Києва, і з Одеси, на вулицях, на човнах на Бuzі маячили студенські „тужурки“. Зимом місто впадало в сон, і лише земські збори вносили деяке оживлення.

Ми мало цікавились Вінницею і її місцевим життям, але з гуртком Українців були в найтіснішому контакті, та й з Києва до нас часто приїздили любі гості, як от до мого сина Юри приїздила Ліда дочка Біло-

вежських, наших петербурзьких приятелів, молодий поет Максим Рильський, тоді ще учень гімназії Науменка, Оксана Лотоцька, ціла родина Русових—діти брата Ол. Ол. Вони наповняли цілу оселю васелим сміхом, лазили по горах, плавали човнами, гарно їм було.

До нас, старих, приїздили інші гості, не менше нам дорогі: Жебуньов, Єфремов та одного року ціле літо гостював наш композитор Яків Степанович Якименко—Степовий. Стільки гарних річей для співу й для фортепіану складав він, і ми слухали їх, як вони що-йно народжувались в творчій душі симпатичного композитора. До цього приїздив Стеценко, що тоді тільки починав своє композиторство. Того самого літа жила у нас наша дочка Люба і співом наповняла нашу невеличку оселю. Тоді вона ще вчилася в московській консерваторії, і з батьком розучувала „Русалку“ Даргомижського та роль Маргарити з „Фауста“. Бувало полягають діти спати, і починається в нас музика: спів, а під вікнами, користуючись темними вечорами, слухають гуртки сусідів та гості Оберуручева. Гарне то було літо.

Київське нове життя наше було заповнене працею: у Ол. Ол. викладали та семінар у київському Комерційному Інституті, Стара Громада та різні статистичні засідання; в мене французькі лекції та редагування журналу „Світло“. Зорганізував його Шерстюк, молодий талановитий народний учитель з Полтавщини. Вже там він згуртував найкращих Українців-учителів у конспіративну учительську спілку, бо тоді реакція 1907—13 рр. вже знов суворо переслідувала всяке українське навчання в сільській школі. Шерстюк горів українством, він розумів, що ця маленька купка учителів розсипеться, якщо не знайти для неї якого-небудь об'єднання, який-небудь орган для отвертого, по змозі, виразу своїх домагань, своїх принципів. Таким органом мав бути легальний український педагогічний журнал. Шерстюк, Черкасенко і я почали видавати „Світло“. Де бралися на нього кошти—я й сама не знаю, чи давала „Просвіта“, чи якась инша українська організація, але ми відразу мали передплатників і (це теж було добре) безплатних дописувачів. Межи останніми був і той Куцяк. Багато писав Черкасенко, Шерстюк, я, іноді під кількома різними підписами в одній книжці; писав і „Наш“, тоді учитель в Кам'янці, і Шелухин. „Світло“ якимось одразу придбало симпатії українського громадянства, його провадила обережно й любляча рука Шерстюка. Всі ми страшенно захоплювались цією працею. Не було в нас відповідного редакційного помешкання, і ми збирались десь в маленькій кімнатці, в приватному помешканні Шерстюка. Всю долівку вкривали нові, що-йно з друкарні, числа журналу, а ми перчитували листи і дописи з різних кінців України; звідусіль озивалось наше учительство. Скоро, пам'ятаю, за якусь статтю мене покликали до суду, а також і Маню Старицьку, що була в нас за „Sitzredaktor'a“. Моїй статті адміністрація закидала якийсь заборонений політичний характер. Пам'ятаю, що справа була призначена на суд саме 17 вересня, день Софії, Віри, Надії й Любови. В судовій залі в „Присутственныхъ Мѣстахъ“ було темно, зимно, сумно, Маня страшенно хвилювалась. Присутні були лише „свідки“ та зокремого дозволу судді Ол. Ол. На своє „останнє слово“ я ушкварила таку промову на захист української мови в школі, що Ол. Ол. гадав, що мені загрожуватиме нове обвинувачення, але на цей раз фортуна усміхнулась нам, і мене, і Маню виправдано. Весело було з такою перемогою вернутись додому просто на гарячий іменинний пиріг. Вже стіл був накритий, і вся моя численна родина чекала, чи вернеться сама імениниця.

Тої зими почали у Ол. Ол. виявлятися перші симптоми хвороби, від якої він помер. Йому лікарі радили літом конче поїхати до купелів у Наугайм. Рівночасно й Юра цілу зиму слабував на запалення легенів, і

Йому теж радили використати цю подорож Ол. Ол., щоб перебути в Емсі та інгаляціями полікувати свій ніс і легені. Зібрали десь грошенят в дуже обмеженій кількості й поїхали. Ця подорож (5-та) за кордон була дуже цікава. Того літа в Брюсселі мав зібратися всесвітній з'їзд преси і мала відбутись всесвітня промислова виставка. Наша часопись „Рада“ запросила мене бути представницею української преси. Дали мені всякі матеріали; свіжі зразки української преси мали прислати просто на з'їзд. Поїхали на Варшаву до Берліну, де мали роз'їхатися: Ол. Ол. в Наугайм, а ми з Юрою до Емсу. Емс гарненький невеличкий курорт з традиційним лісом, пам'ятником Бісмаркові, з музикою що-вечора. За таблетодом, як і скрізь, фешенебельна публіка і—всесвіт справді такий тісний!—багато знайомих з Одеси, Петербургу. Ми недовго там пробули і просто з Емсу поїхали до Брюсселя. Я вперше була в Бельгії, і ця невеличка країна відразу привабила мене. Справляє вражіння вже сам в'їзд з Німеччини, зміна вагонів, кондукторів, раптом французька мова, якась рухливість, нервовість в поведженні. Коли ми стали наблизитися до Брюсселю, всі нас запевняли, що знайти хоч яку-будь хату в Брюсселі тепер, через виставку, неможливо, і ми вилізли в маленькому дуже гарненькому місті Лувені (де пам'ятник бику, що його оспівав Ігор Северянін). Приїхали ми в 10 год. вечора, і по всіх вулицях було вже тихо; величезний годинник на ратуші, невеличкий отель біля вокзалу та маленька кімната в ньому, де можемо виспатися.

На другий день ми їдемо дуже рано до Брюсселю, п'ємо каву в чистому дуже красивому ресторані й дістаємо там усі відомості про виставку, з'їзд преси, купуємо план виставки і проводимо на ній цілий день. Я була вперше на міжнародній виставці, а молодому п'ятикласникові це вже було невимовно цікаво. Особливо нас приваблювали павільйони тропічних країн, де нас частували чаєм „мате“, вабили очі яскраві барви тканин примітивного виробу з цікавими вимерунками всіх орнаментів. Імпозантно виступала перед нами залізна промисловість Бельгії, Німеччини. Хто думав тоді, що ці дві сусідні країни, що так одверто показували цілому світові свою могутню працю, через три роки зчепляться в страшних об'їмах війни. На цій виставці справді був наче генеральний огляд всіх багатств, культурної винахідливості, працездатності великих держав Європи. І мене тоді вражало, скільки заліза, зброї, комунікаційних засобів всі вони виставили. Цікаві були історично-етнографічні відділи з цілими родинними старовинними житлами різних країн. Париж блискуче показував свої моди, промисловість. Цілий день оглядання виставки зовсім виснажив нас, і ми радо вертались увечері до тихого Лувену, але в вагонах було повно веселого люду, молоді співала, експансивно балакала з усією романською жвавістю й рухливістю, відчувалась воля життя, задоволеність, саме те, чого так бракувало в тогочасному житті на Україні.

На другий день призначено було засідання журналістів. Я вперше була на міжнародних зборах. Були там представники молодшої японської преси і читали дуже цікавий доклад по французьки. Взагалі перед великим з'їздом Французи, Бельгійці виявляли дуже щире братерське відношення до всіх націй, висловлювали радість, що приймають у себе гостей з усього світу, підкреслювали значення міжнародних з'їздів для культурного взаємного розуміння. Я прочитала доклад про нашу молодшу українську пресу, про ті тяжкі умови політичного життя, в яких вона ніяк не могла розвинутись, оповідала про ті цензурні утиски, які й досі ще перешкоджали її розвитку. Мене гаряче вітали; на щастя й представники російської преси були з порядних петербурзьких газет і теж підкреслювали тяжке загальне становище й російської преси. Після доповіді чо-

гось мене обступили есперантисти з проханням ширити цю мову, переконували мене в її великому значенні для майбутнього. Все вийшло якось дуже широко й гарно, і ми з Юрою вернулись в піднесеному настрої, а Бельгійці знов співали в вагонах. Але коли я вже в отелі глянула в зеркало, я трохи не впала від жаху: я побачила, що я свою парадну сукню наділа задом наперед і так і читала свій доклад!.. Але видко було, що до мого віку парадні одяги і ззаду і спереду однаково пасують, бо ця „дрібниця“ мого туалету не вплинула на мою аудиторію.

На другий день я оглянула педагогічну виставку і багато побачила там для мене цікавого. Ми не могли дуже довго жити в Лувені, грошей було в нас мало, а поки Ол. Ол. закінчував свій курс лікування в Наугаймі, ми мали за-для Юркового здоров'я пожити ще десь на морі. Ми поїхали на французький берег Атлантичного Океану, але, звісно, не на якийсь курорт, а в просте рибальське село Angoulinsurmer на самому березі океану, недалеко від Ларошель. Що то за чудове місце було—це село на самому березі Атлантики! Вже за дві станції перед Angoulin море виблискувало спочатку на обрії, потім відходило все ближче до залізниці, вже через вікна вагонів ми вдихали його солонувате повітря з характеристичними пахощами морського життя. Просто з вокзалу ми побігли до океану. Хвиля за хвилею набігав він на низьке побережжя села, але трохи далі, за кілька кроків, вже здіймалися скелі високого берега; їх цілком обмивав океан, люто накидаючи на них свої хвилі, що підчас бурі переливалися аж по-за їх верхи. Мов якась колонада середньовічної готики стояли ці скелі, і різні напів-темні проходи між ними справляли вражіння храму з чудовою різьбою. Велична була гармонія межі цим безкраїм сіро-зеленим простором океану і цими нерухомими твердинями, що за кілька віків безупинної праці лютих хвиль таки мусіли їм піддатися.

Ми сіли на пісок під цими скелями. Було тихо-тихо, тільки хвилі білись об камінь. І ось несподівано до їх могутнього голосу приєдналася зовсім инша мелодія—ніжна, тиха, така знайома, рідна: жайворон піднявся з верхнього поля за скелями і заспівав свою безжурну любов пісню. Наче хтось близький привітав нас на чужині. Як прекрасно єдналась його мелодія з величною музикою океанських хвиль.

Ми згадали, що треба-ж шукати помешкання, треба пообідати, і вернулись вузенькою стежкою межі скелями і океаном. Але що це сталося, коли ми вернулись на те місце, де пів-години тому океан заливав майже вулицю села—тепер він шез, не було води, виступили купи чорного та сивого каміння, межі ними стояли де-не-де калюжки води, по мокрому піску поволі пересувались краби, в калюжках ховалась під камінь риба. Це був відплив, море виблискувало ген-ген далеко, може за версту. Щодня в 12 годин відбувалось це цікаве явище, яке вперше нас так здивувало. Але скільки втіхи воно давало моему хлопцеві, коли в самих плавках з юрбою дітей він ловив риб, креветок, міг спостерігати різних раків, ганявся за водяними павуками. Далеко заходити по цьому привабливому м'якому теплому дні було небезпечно, бо приплив починався раптом, хвилі надходили, заливали „дно“, каміння, і перед їх упертим наступом втікалі не тільки діти та баби, що збирали устриць, а й цілі фури від'їжджали як-найскорше, навантажені торбами з устрицями, рибами, креветками. Ані на Середземному, ані на Чорному морі не доводилось мені бачити такого величного явища, як цей приплив на Атлантичному океані.

Того самого дня ми оселились у якогось напів-інтелігентного власника невеличкої вілли коло самого моря, з чудовими трояндами під вікнами. Обідали в селянському ресторані серед рибалок. В селі були тільки хлібороби та рибалки. Цілі дні ми з сином були на березі, не

могли відірвати очей від велетня, бурхливого зелено-сивого, або при місячному світлі сріблясто-іскристого. Гарно жилось нам. Тільки тут, серед простого населення, ізольована від усякого суспільства, серед величної природи почала я відходити від свого тяжкого горя — смерті Міші. Ми плавали човном, пароплавом їздили на острів, де Наполеон провів першу ніч вигнання, коли його везли на заслання, в Ла-Рошель, і скрізь нас було тільки двоє, я та Юра, серед нації, яку завше любила і люблю, — ні Росіян, ні Українців у цих місцях не було. Правда, недалеко від нас, трохи на південь, в Аркашоні на той час лікувався любий Доманицький, і ми списувались, щоб як-небудь з'їхатися з ним десь, але курс лікування Ол. Ол. закінчувався, гроші кінчались, і треба було покидати чудове мрійне село і вертати додому. Ол. Ол. мав чекати на нас у Берліні. Ми виїхали з Юрою на Париж. Це була дуже неприємна подорож, бо у нас зовсім не було грошей. Обачно купивши білети до Берліна, ми zostались з кількома франками, а треба було жити цілий день іще, бо потяг ішов аж увечері. Ми вирішили, звичайно, не обідати, але оглянути Париж. І я знову (я була вдруге в Парижі, Юра вперше) бачила Венеру Мілоську в Луврі, Люксембург, Бастилію, Jardin des Plantes. Але бути в Парижі без грошей справді дуже неприємно.

На ранок ми вже їздили в суворий Берлін. Беремо фіякр, даємо адресу того отеля, що його призначив нам Ол. Ол. в листі, а самі з жахом думаємо: а що, як Ол. Ол. не приїхав іще з Наугайму, а в нас нема зовсім грошей і на фіякр. Велика була радість, коли швейцар сказав: „Herr Professor Russowist schonhier!“ Так радісно було знову бути усім укупі, обмінюватися вражіннями. Ол. Ол. дуже гарно виглядав після вуглянокислих купелів та відпочинку. В Берліні ми оглянули музеї, — чудові картини Бекліна мене чарували, — а славетній берлінській Акваріум та Зоологічний сад цілком захопили Юру. Я вспіла оглянути цілий Педагогічний Дім Фребеля-Песталоцці з учительською семінарією та дитячим садком. Час було вже вертатись додому.

В Києві, 1911 р. я увійшла в склад учительської колегії Комерційної школи І Учительського Товариства під директорством П. І. Холодного, тоді професора хемії в Політехнічному Інституті. В Комерційному інституті мені довелося викладати французьку мову лише один рік, бо надалі міністерство мене не затвердило. Ввела мене в Комерційну школу В. Г. Тучапська, яка була цілком захоплена нею. Взагалі тоді комерційні школи що-їно повставали. Закладалися вони на громадському ґрунті і якось одразу стали провідниками найновіших метод навчання та виховання. Учителі йшли туди все молоді, завязаті й працювали з запалом, особливо в школі П. І. Учителі збирались на засідання педагогічної ради і до глибокої ночі іноді обмірковували поведження учнів, свої власні помилки і т. и. П. І. був душею цих рад. Він був природжений педагог, дуже добре розумів дитячу й юнацьку психологію, був дуже справедливий і міг ставитися цілком об'єктивно до всякого вчинку учня. За ці його риси діти любили його і відважно признавались в усіх своїх злих і добрих учинках. Школа була і для хлопців і для дівчат разом, а це ще було нове в Києві й вимагало великої уваги з боку учительського персоналу, тим більше, що $\frac{3}{4}$ учнів було євреї, серед яких дуже поширена і неврастенія, і гістерія. Але серед виховників та виховниць були люди, що цілком педагогічно ставилися до справи. Погано було те, що до нашої школи в перший рік її існування багато вступило учнів з різних шкіл одразу в старші класи, а при коєдукації одна з найконечніших умов для добрих наслідків — це повільне зближення хлопців та дівчат вже з раннього віку, цеб-то вже з молодших клас. Товариство, що зорганізувало цю і комерційну приватну школу в Києві, було дуже діяльне,

воно добуло всякими позичками та з пожертв кошти на будівлю власного будинку для школи, що відповідав би всім гігієнічним і педагогічним вимогам, які вже й тоді розуміло поступове учительство,—будинку, в якому були б великі світлі класи, широкі коридори, спеціальні лабораторії для різних наук, велика зала, пристосована й для театральних вистав, і для кіна або світляних картин. Була кухня для гарячих сніданків, скрізь проведена вода, електрика—загалом дуже гарний вийшов будинок, і це найбільше завдяки енергії наших двох математиків—молодого Астряба й старого Чиркова. Всі ми дуже любили і нашу школу й нашого шановного директора.

Я в ті часи все більше звязувалася з педагогікою. Виставка дитячих садків у Брюсселі, дім Фребеля-Песталоцці у Берліні дуже захопили мене. Мене притягли до Фребелівського Т-ва в Києві і після одного мого реферату, прочитаного там, директор Фребелівського Інституту Флеров, відомий російський педагог, запросив мене викладати курс дошкільного виховання в тому Інституті. Він не вважав на те, що я не мала диплому вищої школи, що я не мала лекторського стажу, він просто сказав мені: „Софья Федоровна, Вы должны читать у нас курс дошкольного воспитания, Вы должны из наших слушательниц сделать настоящих фребеличек. Теперь они без направления“. Переді мною викладала цей курс жінка Лубенця. Людина з невеликою науковою освітою, але з великим апломбом, Росіянка тілом і душою, хоч і палка прихильниця методи Фребеля. Я вагалася, але віра Флерова в мої сили надала мені певности, і як я вдячна йому тепер за цю віру, яка поставила мене на шлях фахової праці і професури. З яким захопленням віддалася я своїм викладам. Інститут був тоді на Старо-Житомирській улиці, виклади були вечором. Відносини з слухачками відразу встановилися як-найкращі. Особливо нас усіх приваблювали практичні лекції, що їх провадили мої слухачки під моїм керуванням в якому-небудь дитячому садку, бо свого тоді Інститут ще не мав. Теми лекцій взагалі призначала я, але кожна слухачка вибирала собі з них, яка їй більше подобалась. На лекціях цих були й група слухачок, що вкупі здавали практичні лекції-іспити. Кожну лекцію після її закінчення розбирали, критикували. На цих лекціях слухачки набиралися більше знання, ніж на теоретичних викладах. Тут часто повставали і загальні педагогічні питання. На жаль, на курсах було дуже мало Українок, і пізніше, коли на них піднявся попит, нам дуже бракувало для організації перших українських дитячих садків свідомого педагогічного персоналу. Найкраще прикладали до життя свої знання мої слухачки-єврейки, і коли український уряд дав Євреям повну волю національної освіти, найкращі дитячі сади, які мені доводилось бачити і в Києві, і в Кам'янці, були єврейські.

Так несподівано повернулася я до педагогіки, якої я вже більше не покидала потім. З Флеровим у мене на завше залишились найкращі відносини і в Києві, і коли він переїхав у Москву, я завше заходила до нього, як приїздила туди на Різдво до своєї дочки. Підчас одного такого побуту в Москві я познайомилася із славетнім тенором,—свідомим українцем Іваном Алчевським. Він саме організував тоді в Москві український музично-театральний гурток „Кобзарь“ і на Різдво влаштував концерт із творів Степового-Якименка. Якова Степановича викликали з Петербургу, помешкання моєї дочки наповнилось співами, грою на клавирі. Алчевський чудово вкочував народні українські пісні. Це був широко освічений музикант, кожний музичний твір, кожну свою оперну партію Алчевський так глибоко студіював і завше так правдиво виконував. Це був один з найвидатніших Фавстів і Ромео. Твори Степового він теж так добре вивчив, що здається, розумів кожну його

пісню краще, ніж сам композитор. Концерт вийшов дуже блискучий, і я на ньому побачила майже всю українську колонію Москви. Вона не була така численна й активна, як петербурзька. На цьому концерті я зустрілась із Петлюрою, вперше після нашого знайомства в Полтаві. Він редагував у Москві український журнал і був дуже ним захоплений. Небіжчик Саліковський був головним редактором, я його тоді теж побачила вперше.

Наше родинне життя у Києві ввесь час тісно перепліталось з громадським: до Ол. Ол. збиралася Стара Громада, до мене — редакція „Світа“. Але так багато приходилося працювати для підготовки до викладів, над справлянням зшитків французької мови учнів, що ми не мали змоги навіть часто бузати в Українському Клубі, де йшла така жвава праця. Там читали реферати, влаштовували театральні вистави, концерти. Хоч іншим разом нам таки вдавалося урвати який вечір та в Клубі подихати справжньою українською атмосферою. Там керували життям невтомна Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська і Маня Старицька. Не забути мені, як вони створили теж українське кабаре, і Маня Старицька з невимовним комізмом співала „Ой казала мені мати“, так, як цей противний твір з особливим смаком виконують артистки, що „малоросійствують“. А н. Антонович трагічно оголошував після кожного номера: „перерви нема“. Ставили і чудові мініатюри Олесея, як от „Осін“ та ін., поставили і гарно виконали „ноктюрн“ Лисенка. Іноді Клуб набирив офіційного вигляду, улаштовували який-небудь обід чи вечерю на честь якогось гостя з Галичини, а як із Франції, то вже й мені приходилося практикувати свою французьку мову. Взагалі культурне українське життя в ті часи в Києві зосереджувалося в цьому Клубі, на Володимирській вул. коло Золотої Брами. Але з якою обережністю треба було провадити це національне культурне життя. От уже доб'ються старшини Клуба, — Жебуньов, Лисенко, Синицький, — дозволу на якусь серію вечірок чи рефератів, а поліція візьме та й заведе і за 2 години перед початком заборонить призначену вечірку чи реферат. От їздять знов наші такі шановні люди, просять нового дозволу. А скільки горілки треба було на частування приставів у самому Клубі, щоб їм очі позаліплювати, вуха позакладати, аж гидко згадувати. А вже перед Шевченковим святом, то треба було все на карту ставити, щоб добитися, виблагати дозвіл на щось справді поважне. Смішно й жахливо казати, що і в ці роки, вже в ХХ столітті день Шевченкового свята був днем арештів, маніфестацій з боку уряду і з нашого боку. Козаки їздили з нагаями, і де побачать юрбу молоді, що співає „Заповіт“, загаяють в поліцію, студентів б'ють нагаями... За що?

В політичних справах тоді в Києві організувалася нова політична партія: Т-во Українських Поступовців, або як вона більше була відома під скороченою назвою: ТУП. Увесь Київ поділено на райони, в кожному районі мала бути секція Тупа, з регулярними періодичними зборами, з певним поділом праці. В партії, звісно, всі ті самі українські інтелігенти, учителі, професори. Хотіли теж притягти до Тупа молодь, що завше відділялася од старших громадян в свої власні гуртки. Особливо за таке об'єднання людей різного віку побивалася Алла Львовна Ковальова. Ковальов, видатний фінансист, служив у якомусь банку в Києві і старався його українізувати, даючи посади переважно Українцям. Це була чесна серйозна щира людина. Він мав нещастя покохати одну молоденьку студентку-фребеліанку Варю Ч. і, як прямолінійна людина відразу порвав з старою родиною, хоч і дуже любив свого сина, 8-літнього Володю, покинув банк у Києві і переїхав до Харкова, а Варя перевелась на курси Фребеля теж туди. Це була дуже интересна дівчина, ро-

зумна, палка, аж горіла українською справою, ширила в нашому Інституті національну свідомість, була дуже гарною організаторкою різних українських жіночих гуртків, видала кілька праць про українське дошкільне виховання. За останні часи доручено було їй у Харкові провадити цілу справу дошкільного виховання. Це була одна з моїх найулюбленіших слухачок. А. Л. Ковальова якийсь час грала певну роль: „Туп“ доручив їй zorganizувати Бюро Праці для здобування праці й посади Українцям. Треба було провадити справу досить конспіративно, але рівночасно й широко поставити її, користуючись зв'язками з земствами і промислово-торговельними установами. Я допомагала їй у цій справі, бо мала багато знайомих по всій Україні. Коли наприкінці війни було так багато клопоту з розміщенням дітей-сиріт, що після евакуації zostались без батьків, Ковальову обрали в київську міську управу завідувати цією справою. Вона відкривала тоді притулки для дітей у Києві.

„Туп“ від часу до часу влаштовував з'їзди своєї партії з різних міст України. З'їзди ці були дуже цікаві. Я була на одному з них, як делегат одної з київських секцій „Тура“. Всі один одного знали, приїзжих делегатів завше дуже широко вітали. Спочатку центральна подавала свої справоздання, потім провінційальні делегати інформували про настрої населення по селах і по містах. Це якраз був 1915 рік, коли вже йшла війна, і цікаво було стежити, як підносився масовий настрій проти уряду, проти війни, як виникали протести проти заборони українських часописів в той час, коли вісті з війни всім були такі потрібні; як у шпиталях сама собою провадилась українська праця; як впливала на наших людей зустріч з Галичанами та сама Галичина з її вільною українською книжкою, українською службою по церквах то що. Видко було як це в найменш підготованих вояків збуджувало національну свідомість. Страшні, лихі то були часи початку війни, але зате повні нових інтересів, нових змагань.

Перша звістка про війну застала нас у липні 1914 р. у Вінниці. Сиділи ввечері в садку, чаювали, аж приходить Лотоцький, Маркевич і ще хтось з повіту і кажуть, що оголошено війну, всіх військових скликають, на завтра призначено ремонт коней коло царини. Це пролунало, як щось неймовірне. Навіть пожартували на цю тему та й розійшлись. Але другого дня пішли ми на царину. Коней пригнали небагато. Ніхто ще не був свідомий, що воно таке справді робиться, виконували пасивно наказ начальства, пригнали коней. З великим жалем прислав і Маркевич свого красня-коня, на якого так і накинулися ремонтери, бо решта коней були прості селянські. Ми сиділи на колодах, дивилися рух на майдані, сонце так красиво сідало за Бугом, з сусіднього поля доносився запах гречки, по шляху гнали череду додому, і ніхто не передбачав того жаху, що мав початися, недалеко, за кордоном, за яких 2—3 дні. Інтелігенція легковажно висловлювала певність, що, мовляв, війна при сучасних великих засобах військової техніки не може тривати довше, як три тижні, бо інакше це була б надто жорстока бойня людей. Тиждень пізніше можна було вже бачити, як помилялись ті, хто так гадав. Цілу Європу наче охопила пожежа, всі її народи наче перейнялися смертельною ненавистю один до одного. Почалися скрізь драми: ридали матері, провожаючи синів не знаючи куди й нащо, плакали жінки, відриваючи з своїх обійм чоловіків, часто покидали дітей, йшли в сестри-жалібниці, аби не пережити цієї жахливої розлуки, в якій невідступно перед ними стояв привід смерті. Особливо тяжко було дивитись, як селяни — батько, мати — провожали синів на залізницю: суворі, мовчазні обличчя, мов скаменілі в тяжкому почутті непоборного обов'язку, і тільки крадькома батько витре нестримну сльозу, а мати — вона за сльозами й світу не бачить!

Того року ми трохи раніше повернулись до Києва з Вінниці, — хотілося скоріше бути вдома. В Києві провадилась уже якась горячкова підготовка до чогось страшного. Одні знову кричали про наші певні перемоги — це були монархісти та „Союз Русского Народу“. А ліві, навпаки, були переконані в протилежному. Українці не знали чого їм сподіватись. Війна, яку великий князь Миколай Миколаєвич оголосив за визвольну для всіх пригнічених народів, почалася для нас з заборони часописів, місячників, з руйнування Галичини та незвичайного запобігання уряду перед Польщею. Скоро стали з'являться заложники з Галичини, і оповідали, що там робилося на українських землях, що дозволяло собі російське військо, як руйнували всі культурно-національні здобутки. Та й у центрі України військовий уряд і адміністрація тримали заложників-Галичан по тюрмах, арештованих українських діячів з Галичини відвозили на Сибір і тримали там в неможливих умовах. Ось у цей момент і виступила до роботи Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська. Вона не хотіла слухати про жадну політику, вона тільки бачила перед собою тих Галичан, яких звикла вважати за братів, яким доля раніше краще усміхнулась, аніж нам, що-до національної волі, братів, які багато чого могли навчити нас. І тепер ось вони — жертви війни, обідрані, голодні, змучені жорстоким поведінням. Треба було зараз же їм допомогти, щоб вони як-найкраще побачили, що в Києві вони мають братів-Українців. І Людмила Михайлівна зорганізувала жіночий гурток і почала сама ходити від одної адміністраційної установи до другої. Треба було вирвати Галичан з в'язниці, розмістити де-кого по приватних помешканнях Українців. Так трьох заложників міста Львова — Паньківського, Федака і ще когось примістили в помешканні Матушевського. А для решти евакуантів треба було знайти помешкання, де б вони були на волі, а на це треба знайти кошти. Рівночасно з усім цим клопотом і працею провадився український шпиталь в колишньому помешканні Українського Клубу, що мав тепер тільки дві кімнати внизу, бо й збиратись Українцям тоді було невільно. Цілий другий поверх обернули в шпиталь для ранених. Там українські вояки знаходили не тільки лікарській догляд, а й найліпші санітарні умови, добру харч (бо це був один з небагатьох шпиталів, де адміністрація не тільки не розкрадала коштів, а ще свої гроші вкладала; вони мали там теж і моральну підтримку: їм читали, влаштовували світляні картини, концерти, неграмотних вчили української грамоти. Звісно, це все був той невмірущий український романтизм, про який Шевченко так гарно сказав:

Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило,
Приспи його і занехай...

Тимчасом Київ усе більше набирив воєнного вигляду. Багато шкіл перевезено тоді в інші міста, далі від небезпечного кордону Австрії (вже Австріяки одного разу заходили в Кам'янець, — так, проходжаючись, не на довгий час, чому-ж би не заїхати й до Києва?). Почали забирати студентів до війська. На провесні 1915 р. Ол. Ол. став нездужати, знову почались напади астми, він мусів покинути виклади і цілий місяць пролежати в ліжку, дихаючи киснем. На великдень з Москви приїхала Люба, що вже скінчила там науку співу в консерваторії. Наприкінці великодних свят Ол. Ол. поправився настільки, що його можна було перевезти до Вінниці, де він завше найкраще поправлявся. Але не така тепер була атмосфера, щоб нервовій людині легко було поправитись. В ліс боязно було ходити, бо там ховалися люди, що ухилялись од військової служби, в місті було повно війська. Лозінський і граф Гейден цілком віддалились праці для потреб війська, культура вже на цей час не мала ніякого

значення. Розмови сусіди нашого штундаря були вже не на євангельські теми, а на апокаліптичні. Було тяжко сумно, всяка праця падала з рук. Вже починались розмови про евакуацію Києва. Ол. Ол. хвилювався, ми благали його подати заяву про вихід зі складу професорів, бо бачили, що на спокої Ол. Ол. ще міг би довго жити і потроху працювати, але залишатися професором, ризикувати на якусь евакуацію, на це не могло вистачати сили у хворого. Але Ол. Ол. ставив справу на інший ґрунт: коли каравель в небезпеці, то з нього, — казав він, — втікають лише пацюки. Київський комерційний Інститут переживає тяжкий момен, і професори, що розуміють свій обов'язок мусять його підтримувати; евакуація, то евакуація, поїдемо всі разом!" Ця упертість Ол. Ол. дуже хвилювала всю нашу родину. Йому було тоді 67 років, час було вже спочити від такого геть неспокійного життя. Але на початку жовтня вже все було готове до евакуації університету, комерційного інституту, Фребелівського інституту. Куди? До Саратова! Так далеко! На чужину! А Ол. Ол. цікавиться, які то пісні він там почує на Волзі!

Великий натовп був на вокзалі, коли ми з частиною професорів вирушали до Саратова. Всі були схвилювані: ті що виїздили, не знали що спіткає їх там далеко, ті що залишались, боялись ворожого наступу, а всі разом зі страхом думали про долю свою й інших. Як більшість нервових людей, я завше жила передчуттями, і тепер залягло мені на серці тяжке темне передчуття... Вже в дорозі бували такі моменти, коли Ол. Ол. було дуже погано: астма забивала йому дух. Але потім це проходило, і Ол. Ол. ставав дуже веселий, балакав з колегами, співав. З вікон видно було вже чужі поля, засіяні соняшником, де-не-де показувався верблюд, мова на вокзалах була типова великоруська з волзьким „оканням“. Увечері на одній з вузлових станцій, на великому вокзалі Ол. Ол. спокусився з'їсти риби: „треба ж волзької риби скоштувати“, жартував він. Та й не догляділа я свого недужого; ця риба дуже йому пошкодила, майже була одною з причин його смерті! До Саратова приїхали ми ранком. В дорозі адміністрація Комерційного інституту всіх заспокоювала, що в Саратові все готове для нас, але, коли ми приїхали, то жадного ладу в цій справі не було. Шукали директора, — він виїхав, шукали когось із старших начальників адміністрації, — всі відмовлялись, що нічого не знають і що помешкань в Саратові вільних нема. Примістили нас — кількох професорів з родинами та кількох студентів, в самісінькому центрі міста. Я за ціле життя своє не бачила такого брудного та смердючого житла. І в кімнаті, і в коридорі не можна було дихати від задушливого смороду, а Ол. Ол. міг дихати тільки киснем. Тої самої ночі він заслаб на шлунок, наслідком чого дуже охляв, а це було для нього дуже небезпечно. Покликали лікаря. Він оглянув, хворого, в серці не знайшов нічого загрожуючого, звелів лежати й як найскорше виїхати з цього отелю. Мені дали кілька адрес, і я поїхала шукати помешкання й вернулась додому тільки ввечері, але з деякими позитивними наслідками. Ол. Ол. підбадьорили мої інформації, і ми зважили, як тільки йому поліпшає, зараз же перебраться в одну з нагляджених кімнат. Але доля вирішила за нас инакше. Тої самої ночі Ол. Ол. помер від остаточного нападу задухи. Коли такі напади бували в нього в Києві ми відразу діставали кисень і рятували дороге життя. В Саратові, та ще вночі, наші студенти кидались в різні лікарні й не могли нічого дістати. Смерть Ол. Ол. застала нас з сином зовсім непередготованими, на чужині, без жадного певного плану дальшого життя. Інститут зробив пишний похорон своєму професорові, цій справжній жертві евакуації. Тіло Ол. Ол. повезли до Києва. Приїхали вечером на той самий вокзал, де тиждень тому так стискали мені серце тяжкі

передчуття. На вокзалі було повно вояків. Нас зустріла моя родина й любі Старицькі. Одвезли труну у Володимирський собор. На другий день перед останньою похоронною службою я попросила відкрити труну. Люде вагались, боялися смороду, я стояла на своєму, і Ол. Ол. відкрився в труні, як живий, — спокійний, лагідний, без жадних ознак гниття, хоч це був уже 5-й день смерти.

Поховали Ол. Ол. на Старому Байковому кладовищі, недалеко від могили його батька, військового лікаря, що помер од холери. Не скоро спромоглись ми поставити на могилі пам'ятник, але в 1917 р. він уже стояв, з чорного мармуру, з портретом Ол. Ол. і віршем Шевченка:

Раз добром налите серце
Ввік на прохолоде!
